

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

CARLO BORROMEO

INSTRUCTIONES FABRICAE
ET SUPELLECTILIS ECCLESIASTICAE

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

CAROLUS S. R. E. CARDINALIS TITULI S. PRAXEDIS, ARCHIEPISCOPUS S.
ECCLESIAE MEDIOLANENSIS, CLERO POPULOQUE PROVINCIAE NOSTRAE SALUTEM
IN DOMINO.

Ex decreto, in concilio provinciali III per nos edito, has et fabricae et suppellectilis ecclesiasticae institutiones in lucem damus; in quibus sane cum de sacris aedibus, cappellis, altaribus, oratoriis, baptisteriis, sacrariis, ceterisque id generis extruendis, tum de vestibus etiam sacris, ornamentis, vasibus, alioque ecclesiastico apparatu conficiendo, ea potissimum praescripsimus, quae provinciae nostrae ecclesiarum frequentiori usui et ornatui opportuna atque accommodata vidimus. Illas autem tum multiplices ecclesiasticae aedificationes formas, tum eius item partes atque ornamentorum species varias, quae praesertim in nostra hac provincia vel raro fortasse in usum cadent, vel certe architectonicae artis professorum iudicium consiliumve necessario requirent, tum immensum praeterea illum pretiosae suppellectilis apparatus, consulto praetermisimus. Cum enim in provinciali illa synodo de coepiscoporum nostrorum consilio opus hoc nostra cura conficiendum statuerimus, illud tantum spectavimus, ut et aedificii et ornatus et apparatus ecclesiastici norma et forma certa, cum rationibus patrum convenienti, per nos commostrata, provinciales nostra eo de genere constitutiones ac decreta in executionis usum induci sedulo curarem; et ecclesiarum simul omnium, praecipueque parochialium, splendori et cultui in posterum prospiceremus. Atque sicut quidem opus hoc porrum necessarium arbitrati sumus, ita multibus partibus illud implicitum et difficile a nobis desiderare perspeximus tum diuturniorem diligentiam, tum otium plurimum; quo si alias caruimus, occupationibus archiepiscopalibus varie distenti, certe his temporibus maxime quibus, pro eo sane quod debemus, necesse habuimus, nostri gregis, pestiferae contagionis morbo laborantis, saluti perpetuo invigilare succurrereque omni paternae sollicitudinis officio. Erat igitur cur, si omnia complecti voluissemus, instructionum harum nostrarum editionem in aliud tempus longiusque differremus; sed cum superiores causae, tum in primis debitum studium executionis et provincialium nostrarum constitutionum et apostolicae visitationis nos eo plane impulerunt, ut ne rem, illarum constitutionum decretorumque executioni necessariam, diutius prorogarem; cum scilicet et altarium et baptisterii et aliarum ecclesiae partium exaedificationes, et suppellectilis apparatus, illis ipsis decretis fieri praestare oporteat pro ratione formae his nostris instructionibus demonstratae. Quamobrem eas in lucem edimus; in quibus complexi sumus, ut mox narravimus, quae provinciae nostrae usui potiora ac frequentiora animadvertimus. Ad cetera vero, multa illa quidem, quae ab architectonicae artis scriptoribus sapienter, copiose utiliterque tractata, ad augustissimam eam sacrarum basilicarum et ad ecclesiasticae omnis aedificationis splendorem pertinent, ut peritorum architectorum consilium adhiberi oportere censemus, sic in iis ipsis antiquam illam, ab apostolicis usque temporibus excitatam, fidelium pietatem ac religionem, quae in iis aedium sacrarum extructionibus, in admirandoque sacrae suppellectilis apparatu praeclare eluxit, imitandam proponimus. Porro ingens olim extitit ecclesiarum et structura et multitudo, ut vestigia indicant, quae his temporibus cernuntur; ingens praeterea pretiosaque admodum sacrarum indumentorum et vasorum copia. Calices, candelabra et cetera eius generis permulta, usui ecclesiastico dicata, aurea atque argentea, tum vestimenta, vel inaurata, vel auro, argento intecta omnemque denique ecclesiasticam suppellectilem, non modo Romae, Hierosolymis, Constantinopoli, sed, quod ad nostram pietatem inflammandam plurimum roboris habere debet, Mediolani tanti fuisse accepimus, ut inde pater patronusque noster, sanctissimus Ambrosius, satis habuerit, quo

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

aliquando in summa urgentique necessitate vel captivos redimeret, vel pauperes aleret. Libros item, codicesque sacros inauratos et purpura byssoque vestitos, et auro, argento caelatos, ac nonnullos aureis, argenteis litteris, iisque uncialibus, scriptos olim fuisse, ab sancto Hieronymo memoriae proditum est. Antiquae igitur huius pietatis religiosaeque liberalitatis, omni perpetua imitatione dignae, exemplis non solum externis, verum domesticis vos excitati, quaecumque nostris his instructionibus de fabrica suppellectilique ecclesiastica praefinivimus, quo plura olim longeque maiora eo ipso de genere praestita esse cernitis, eo libentius promptiusque suscipite; atque usque adeo exequimini, ut et nos vestrum istud pietatis studium in Domino commendemus, et a Deo, bonorum omnium remuneratore, vos uberrimum et sempiternum inde praemium capiatis. Valet.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

INSTRUCTIONUM

LIBER I

CAP. I.

DE SITU ECCLESIAE

Ecclesia cum aedificanda est, primum Episcopi iudicio et de architecti, quem his adhibuerit probaritve, consilio locus huic aedificationi accomodator eligi debet.

Qua in re valde spectetur, ut, ubicumque illa exstruatur, loco editiori aliquanto fiat.

Si vero, ubi extruenda est, loci positura plana omnino tota sit, deligatur saltem in ea situs, qui ita extet, ut, extracta ecclesia, tribus aut ad summum quinque gradibus ad eam ascendatur. Sin autem ne hoc quidem loci natura patiat, cum partem nullam sic extantem pauloque eminentiorem habeat, id subsidii comparetur structura basium ecclesiae: quae, in altum ductae, naturalem illam loci planitiem ita superent, ut ad ecclesiae pavementum illis tribus vel quinque gradibus ascendatur.

In situ praeterea deligendo ea etiam cautio adhibenda est, ut, et quo maiori in veneratione ecclesia habeatur, et, quoad eius fieri potest, ab omni strepitu, unde divinorum officiorum interurbatio existit, longius absit, illius positura loco sit, qui ab omni luto, coeno, spurcitia, ab omnique sordium genere, a stabulis, caulis, cauponis, officinis ferrariis, emporiis, atque ab omni foro venalitia procul distet; ac ne e regione quique istiusmodi prope sit.

Cautio item sit, ut situs eiusmodi quaeratur, ubi ecclesia exaedificari queat, insulae instar, nempe ab aliarum medium parietibus intervallo aliquot passuum, ut infra loco de platea demonstratur, disiuncta ac separata, quemadmodum antiqui instituti est, ratioque certe postulat. Id vero, cum ubique, tum in pagis locisque, ubi aedificia crebra non sunt, commodius agi poterit.

De vicinitate et coniunctione aedium ecclesiasticarum cum situ ecclesiae

At illud tamen ab ecclesiasticae aedificationis ratione alienum non est, ut ab aliquo latere domicilia ministrorum ecclesiae, praesertim vero episcopalia canonicalia et parochialia sint, non illa quidem habitationis aedificio parietibus ecclesiae inhaerentia, sed muris per illud areae distantiaeve spacium ductis coniuncta, sacrarumque aedium situi vicina, ut concilii Carthaginensis canone ob cautum est.

Ministrorum autem qui custodes sacristiae dicuntur, habitatio, ut res ecclesiasticae, eorum fidei commissae, ab omni sacrilegii furti incendiive periculo tutiores sint, ecclesiae aut sacristiae adiuncta, locove eiusdem sacristiae superiori, ut in nonnullis ecclesiis est, extrui potest. Qua in extruentionem haec videnda sunt. Primo, ut huius habitationis structura ne ecclesiae prospectus impediatur aut offendatur, neve ecclesiae fenestris luminibusve obstruatur, aut impedimentum afferatur.

Deinde, ut ne eiusdem habitationis prospectus ullus aut fenestra fiat, unde in ecclesiam introspectetur. Praeterea, ianua ne sit, qua iter aditusve per ecclesiam patefiat, ad quotidianum privatumque rerum domesticarum importandarum exportandarumve usum; sed qua tantum ad divina officia et munera sua obeunda ab illis in ecclesiam conveniatur.

De area ecclesiae

Ponenda praeterae cura est ut ne loco humido uliginosove area ecclesia deligatur; nec vero prope colles aut declivia loca, quo aut torrens, aut alia aquae vis forte defluens, detrimentum aedificio afferre possit.

Si quando tamen in clivio aedificari necesse est, ibi hominum opera planities fiat, quae respondeat magnitudini futurae ecclesiae: a cuius tergo latereve spacium itidem planum cubitorum duodecim et amplius, pro aedificii ratione, intersit ad excisam praeruptamve rupem; haecque etiam firmo pariete muniatur, effossis praeterea hinc inde canalibus, per quos aqua, interdum confluens, alio derivetur.

De amplitudine situs ecclesiae

Situs praeterea ecclesiae amplitudo ita patens esse debet, ut non solum multitudinem populi locum incolentis, ubi ecclesiae, vel parochialis, vel collegiatae, vel cathedralis, aedificatio futura est, sed frequentiam etiam hominum, interdum ad solemnitates confluentium, capere queat. Qua in re ratio illa negligenda non est, ut unicuique homini tantum spacii esse possit, quanta est ab omni parte mensura unius cubiti et unciarum octo; idque praeter spacium quod columnae pilaeve ac parietes capiunt.

CAP. II.

DE ECCLESIAE FORMA

Atque haec quidem breviter de ecclesiae situ: sequitur illius exaedificandae forma. Quae cum multiplex esse possit, ad eam sane deligendam, pro situs ratione proque aedificationis amplitudine, architecti periti consilium Episcopus adhibere debet. At vero illa huius aedificii ratio, iam inde ab apostolicis fere usque temporibus ducta, potior est quae crucis formam exhibet, ut plane ex sacris basilicis Romanis maioribus, ad eum modum extractis, perspicitur. Illa porro aedificii rotundi species olim idolorum templis in usu fuit, sed minus usitata in populo christiano.

Ecclesia igitur omnis, ac illa praesertim, quae insignem structurae speciem requirit, ita exaedificanda potius erit, ut crucis instar sit: quae cum multiplex, tum oblonga esse potest; haec in frequentiori usu, reliquae minus usitatae sunt.

Ea igitur, quae crucis oblongae similitudinem prae se fert, aedificatio, ubi potest, in omni ecclesia, vel cathedrali, vel collegiata, vel parochiali, quae extruenda est, servetur. Ubi vero situs, de consilio architecti, aliam potius quam longam aedificii formam postulat, ad illius praescriptum modum, Episcopi iudicio comprobatum, eiusmodi structura ecclesiae fieri poterit.

De modo ecclesiae aedificandae instar crucis.

Haecque ipsa ecclesia, sive unam tantum, sive tres, sive quinque, ut dicunt, naves habitura est, crucis instar, cum alia multiplici ratione et modo, tum hoc uno constare potest, extractis scilicet extra cappellae maioris ingressum duabus ab utroque latere cappellis; quae ad brachiorum similitudinem productae, a toto ecclesiae aedificio pro amplitudine extent, ac foris aliquantulum,

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

pro architecturae ratione, promineant.

CAP. III.

DE PARIETIBUS EXTERIORIBUS ET FRONTISPICIO

Reliqua autem, quae ad structurae genus, ad parietes bene materiatis eorumque firmitudinem, incrustationem, tectoriumve opus, aliaque id generis attinent, pro ecclesiae exaedificandae modo proque regionis locive conditione, iudicio Episcopi ac de architecti consilio diligentius statuentur. Illa tamen ratio in parietibus extrinsecus habeatur, ut qui a latere et a tergo sunt, in iis nulla imago exprimatur; qui a fronte, eo decentiorem augustioremque aspectum prae se ferent, quo sacris imaginibus picturisve sacram historiam exprimentibus ornatiores erunt. In frontispicii igitur pio ornatu, pro structurae ecclesiasticae ratione proque aedificii magnitudine, architectus videat, ut cum nihil prophani appareat, tum rursus splendide pro facultatibus exprimatur, quod loci sanctitati conveniat. Illud vero praeter caetera adhibeatur, ut in uniuscuiusque ecclesiae, praesertim parochialis, frontispicio, a superiori scilicet parte ostii maioris, extrinsecus pingatur aut sculpatur decore religioseque imago beatissimae Mariae Virginis, Iesum filium in complexu habentis; a cuius latere dextero exprimatur effigies sancti sanctaeve, cuius nomine illa ecclesia nuncupatur; a sinistro alia item sancti vel sanctae, cui prae caeteris parochiae illius populus venerationem tribuit, aut saltem, si totum id triplicis imaginis opus fieri non potest, sancti sanctaeve solius tantum figura fiat, cuius nomine ipsa ecclesia appellatur. Quod si vel annunciationis, vel assumptionis, vel nativitatis Sanctae Mariae titulum diemve festum ea ecclesia habet, beatissimae Virginis effigies exprimatur, quae mysterii rationi conveniat. Ut vero a pluvia ei temporis iniuria perpetuo defendatur, id structurae opere solerter prospicere architecti erit.

Caetera porro, quae aut sculpturae, aut picturae opere, aliisque gravibus ac modestis ornamentis, frontispicii ecclesiae maiestatem augustam religiosamque reddunt, Episcopus, architecto etiam, si opus est, adhibito, viderit, prout ecclesiasticae aedificationis, quae struetur, ratio poscet.

CAP. IIII.

DE ATRIO, PORTICU ET VESTIBULO

Atrium praeterea in fronte sacrae aedis pro areae ratione proque aedificii ecclesiastici structura fiet, de architecti consilio, intus ab omni parte porticibus cinctum alioque decenti architecturae opere ornatum.

Si vero prae situs angustia, aut prae tenui censu, id exaedificari non potest, porticus saltem a fronte itidem extruenda curetur. Quae porticus, columnis marmoreis, aut pilis lapideis latericiisve erecta, longitudine omnino ecclesiae latitudinem adaequet. Lata autem, atque alta ita esse debet, ut longitudinis suae rationi recte convenienterque respondeat.

Hac forma in unaquaque ecclesia parochiali porticum extare conveniens erit. Si per inopiam ne id quidem praestari potest, hoc saltem prorsus curetur, ut ante ianuam maiorem vestibulum eiusmodi extruatur, quod duabus tantum columnis vel pilis, aliquantulum ab ea distantibus, exaedificatum forma quadrata sit; tantumque spacia habeat, ut paulo latius, quam ecclesiae ianua, pateat.

CAP. V.

DE TECTO

Et quoniam tecti magna est habenda ratio, propterea quod omne aedificium tueatur, si quidem, eo sublato aut male confecto, putrescit materies, labascunt parietes omnisque sensim dissolvitur structura; certe in ecclesia tegenda, quae sacris imaginibus omnique pio ornatu et religioso apparatu ad perpetuitatem extruitur, diligens ac singularis industria requiritur architecti. Qui, quamcumque tecti, vel displuviati, vel testudinati, vel laqueati, formam pro aedificii ratione delegerit, videat in primis, ut et materia lignea fabrilis, nempe tigna, canterii, templa, asseres et alia id generis, ex quibus illud constat, et contignatio omnis bene firma sit.

Tegendi aulem tecti ratio, cum et pro regionum usu et pro aedificiorum modo diversa sit, ipse viderit, quae ecclesiae extructioni sit accommodatior. In ecclesiarum autem, quae insigni structura exaedificantur et ampio censu sunt, tectis operiendis tegulas, si minus aereas, ut olim, at saltem plumbeas adhiberi conveniet.

Laqueata tecta in ecclesiis construi, cum basilicarum quarundam Romanarum usus docet, tum mysterii significatio suadet; fornicata tamen fieri non alienum erit pro locorum consuetudine, quo tutiora ab incendio aedificia sint, qualia sane fornicato opere tecta in basilicis urbis et provinciae Mediolanensis insignibus atque antiquis cernuntur. Cautio vero in eo adhibenda erit, ut tecti proiectura eiusmodi fiat, qua stillicidia ab imis parietibus arceantur, proculve sint; idque apte ac decenter, prout certo structurae opere potest, fieri architecti cura erit. Ne item suggrundis ob stillationem diurnam detrimentum parietes aliquando capiant, eorum fundamenta, ubi primum e terra extare incipiunt, pavimenti lithostratis, bene consolidatis, suggrunda latius aliquando productis, sternantur; tum vero terra congesta inde procul perpetuo amota sit.

Ne praeterea iidem possint per pluviam stillicidiis penetrari, si fortasse aliquando tegulae imbricesve corrupti fuerint, in illorum summitate, quae tecti trabibus subiacebit, structura loricave testacea cum coronis prominentibus adhibeatur, quae tecti etiam proiecturam adiuvabit.

CAP. VI.

DE PAVIMENTO

Atque hactenus quidem de tecto; nunc sequitur pavimento, quod in ecclesia non spicatum, non e laterculis coctilibus, non alio latericio opere, nisi vitriato sit, sed in insigni saltem ecclesia cappellisque maioribus, et aliis praeclarae structurae, marmore aliove solido lapide stratum sit, opere item tessellato, aut scutulato, polite confecto, aut musivo item. In aliis vero ecclesiis et cappellis, ubi hoc non potest, silicibus expolitis vel opere testaceo confectum. In pavimento, qualequale illud sit, neque pictura neque sculptura crux exprimatur; nec vero praeterea alia sacra imago historiave, ac ne alia item, quae sacri mysterii typum gerat.

CAP. VII.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

DE OSTIS

De ostiis et antepagmentis sacrarum aedium multa a sapientibus architectis praescripta sunt, quae pro ecclesiae aedificandae ratione proque structurae modo servari accuratius debent. Illud vero caveatur, ut a superiori parte ne illa arcuata sint, cum a portis urbium dissimilia esse debeant, sed quadrangula, qualia in basilicis antiquioribus conspiciuntur. Nec vero humili structura depressiora sint, sed duplo altiora, ut architecturae ratio fert, quam latitudo patet.

Superiori parti coronix decenti opere adiungi potest, e qua rotundum, instar hemicycli et scaphae, emineat; ubi sacrae imagines, ut supra praescriptum est, sculpantur aut pingantur, ut in antiquis iisque insignioribus basilicis Mediolanensibus perspicitur.

A fronte ecclesiae ostia extruantur; imparia vero sint, ac plane totidem, quot naves, e quibus ecclesia constat. Media autem navis, si e pluribus navibus ecclesia constet, tria ostia, ubi prae amplitudine potest, a fronte habeat; si vero ex una tantum, haec omnino ostia tria a fronte habeat; nam pluribus ostiis, cum ob alia multa, tum ob virorum mulierumque distinctionem, ad ecclesias ingressum patefieri debere indicant basilicae Romanae.

Ostium medium a caeteris et laxamento et ornatu praecipue distingui debet, praesertim in basilica cathedrali; ubi illud sculptura leonum exornari decet exemplo templi Salomonis, qui in basibus illos sculpi iussit, ut praesulum indicaret vigilantiam; idipsumque in complurium huius Mediolanensis provinciae basilicarum cathedralium ianuis ita extractis praeclare cernitur.

Ostiorum ecclesiae valvae eiusmodi esse debent, quae non tam ornatum, quam firmitudinem ostentent. Porro e cypresso aut cedro fieri conveniens esset; si minus, e nuce, ubi potest, fiant, opere fabрили ornatae, quod non picturae tenuitatem imitetur, sed sculptura pie expressum aliquantisper emineat; laminis autem aeneis illas, quae insignioris ecclesiae sunt, vestiri, opereque sacrarum imaginum caelato ornari convenientius erit, cum basilicarum Romanarum valvas non modo aeneas, sed argenteas argentove illitas aliquando extitisse, memoriae proditum sit.

Hae ostiales valvae et pessulis et seris et clavibus grandiusculis a parte interiori firmiter munitae sint; ab exteriori autem parte nullo modo. Ubi vero id aliquando fieri necesse sit, in unius tantum ianae, quae a latere maioris ianae est, valvis ostiolum parvulum extrui liceat, iisdem instrumentis extrinsecus munitum firmiterque compactum.

A tergo autem, nec vero praeterea a lateribus ullum ecclesiae ostium extruatur, nisi quo ingressum fieri necesse est, vel ad sacristiam, vel ad campanile, vel ad coemiterium, vel ad ministrorum ecclesiae domicilia. Neque item prope altare ullum, vel e regione eius laterali, aliove eiusmodi loco, qui illud recta spectet, indeque sacris altaris ministeriis aut impedimenti, aut irreverentiae perturbationisve periculum aliquando existere possit.

CAP. VIII.

DE FENESTRIS

Haec de ostiis satis sint, cum alia multa architecti periti iudicio relinquuntur. Superest de fenestris, quae pro ratione architecturae, proque modo et magnitudine aedificii in ecclesiis et in cappellis struentur. Neque est, cur de earum longitudine ac latitudine quicquam, aut de forma hoc loco multa tradantur, cum potius ab architectonica arte huius generis praeceptio sumenda sit.

Ea autem in sacrarum aedium fenestris forma vel plurimum servata est, ut a parte superiori paululum rotundae, a lateribus aliquanto intrinsecus latiores appareant quam extrinsecus, prout

etiam mysterii ratio, a patribus demonstrata, suadet.

In media ecclesiae navi, ubi per tecti eminentioris altitudinem potest, tum in navibus etiam inferioribus, laterales fenestrae fient, eaeque impares ab utroque latere, atque in uniuscuiusque intercolumnii medio ita ordine extractae, ut recta sibi respondeant, neque a zophoro epistylivae tecti valde distent.

Unde vero lumen praecipue ecclesia et cappella maior excipiat, fenestra orbicularis, ampia pro modo ecclesiae, instar oculi, a fronte supra ostium maius exaedificetur, atque extrinsecus ornetur pro structurae modo.

In aliis navibus a frontispicio item fiant forma oblonga, architecti iudicio.

Verum, lumen etiam excipi potest, ad cappellae et ecclesiae usum, e tholo, ex umbilico scilicet fastigiatae fornicis, lanternis undique factis.

In cappella maiori, ac praeterea in singulis minoribus, pro earum magnitudine, ac modo ab utroque latere, eae item fiant, ut utrinque lux praebatur.

Si vero a lateribus lumen excipi nullo modo potest, neque satis est quod ab orbiculari aliisve frontispicii fenestris imbibitur, quodve aliunde excipitur, e pariete, qui a tergo cappellae est, recipiatur.

Cautio autem adhibeatur, ut, nullam altaris cuiusvis partem, ne minimam quidem, fenestrae posterioris parietis occupent; tum maxime, ne altare, quod eidem parieti prope sit, recta spectent, aut ullo sane modo supra altare sint.

Ceterum si aliunde lumen commode et decenter sumi non potest, tunc fenestra, quae necessario supra altare extruenda est, ab ima parte paulo acclivius foras prominens, opere testaceo aut tabula solida marmorea aereave strata, eiusmodi sit, ut aqua foras omnino defluat; intro vero ne gutta quidem penetret.

Cautio item sit, ut, si montoso aliove loco, ubi ventorum vis maxima esse soleat, ecclesiam exaedificari contigerit, ita fenestrae undique, a septentrione praesertim, architecturae rationibus fiant, ut a nulla parte ecclesiae detrimentum, neque periculum sacris ministeriis, neque incommodum fidelibus orantibus existat.

Fenestrae omnino alte, atque ita extruantur, ut inde, qui foris stat, introspicere non possit. Ubi autem necessario fenestra minus alta, quam praescribitur, aliquando extruatur necesse esset, quod facile usu veniet in veteribus ecclesiis resarciendis, ea muniatur vitreis valvis, quae nullo modo aperiri possint, ne introspectetur.

Fenestrae autem omnes, qualesquales sint, clavis ferreis, ubi potest, muniantur, adiuncto etiam opere vitreo et pellucido, neque ulla ex parte picto, nisi imagine tantum sancti, cuius nomine ecclesia cappellave nuncupatur, ut lumen illustrius, ad illius cappellae ecclesiaeve usum, excipiat. Sint item extrinsecus filis aereis instar retis undique septae. Quae operis vitrei saepimentive extractio ornatio esse potest, pro aedificii modo. In ecclesiis autem, quibus ob inopiam vitreo opere confici non possunt, sint opere saltem telae instructae.

At e quocunque genere opereve sint, eiusmodi tamen esse debent, ut aperiri aut amoveri aliquando possint ad omnis vaporis, in ecclesiae cappellaeve ambitu conclusi, exhalationes.

CAP. IX.

DE ECCLESIAE SCALA ET GRADIBUS

Iam vero est, ut de ecclesiae scala et gradibus aliqua instructio fiat, cura ad illam, editori loco

exaedificatam, ascendi necesse sit.

Si igitur loci situs, ubi ecclesia extruenda est, ita e planitie eminent, ut scala, quae pluribus gradibus constet, opus sit, tunc illa, pro ecclesiae modo late patens, e marmore aut e solido saltem lapide struatur, gradibus totidem, quot ad ascendendi usum commoditatemque necessarii sunt. Qua in re videndum est, ut illi et numero impares existant, et quinto tertiove quoque gradu planum fiat, quod pro ascensus ratione cubitis circiter tribus congruenter pateat.

Si vero prae ascensus altitudine ordines graduum plures statui oporteat, haec etiam ratio habenda est, ut illi quoque numero impares extent. Gradus autem singuli altitudine sint unciarum octo, latitudine circiter cubitali, aut paulo ampliori pro structurae genere.

CAP. X.

DE CAPPELLA MAIORI

Nunc vero, quoniam quae exposita sunt omnia fere ad exteriorem ecclesiae fabricam pertinent, sequitur, ut de interiori dicatur. Ac primo quidem loco de cappella et altari maiori.

Situs igitur huius cappellae in capite ecclesiae, loco eminentiori, e cuius regione ianua primaria sit, deligi debet; eius pars posterior in orientem versus recta spectet, etiam si a tergo illius domicilia populi sint. Nec vero ad solstitialem, sed ad aequinoctialem orientem omnino vergat.

Si vero positio eiusmodi esse nullo modo potest, episcopi iudicio, facultateque ab eo impetrata, ad aliam partem illius exaedificatio verti poterit; tuncque id saltem curetur, ut ne ad septemtrionem, sed ad meridiem versus, si fieri potest, plane spectet. Porro ad occidentem versus illa extruenda erit, ubi pro ritu ecclesiae a sacerdote, versa ad populum facie, Missae sacrum in altari maiori fieri solet. Cappella haec fornicata sit; musivo praeterea opere, aut alia illustri picturae structuraeve specie, pro ecclesiae, quae aedificatur, ratione ac dignitate, decore ornata.

Eius pavementum extruatur, ecclesiae solo altius pro situ loci proque ratione item ecclesiae: quae si parochialis est, altius unciis octo ad minimum, aut cubito uno ad summum; si collegiata vel cathedralis, aut certe parochialis insignis, haec altitudo ne minor sit cubito, nec vero maior cubito itidem, et unciis praeterea sexdecim. Ubi vero in cappella maiori locus subest, quae *confessio* dicitur, ad illius loci altitudinem, huius pavimenti, altius extruendi, ratio apte et decenter referatur.

Gradus ad cappellae maioris ascensum e marmore lapideve solido, aut e lateritio opere, ubi nulla copia lapidis marmorisve est, confecti sint, iique numero impares, unus scilicet, tres, aut quinque pluresve, pro altitudinis ratione. Quorum singulorum graduum altitudo ne maior sit unciis octo; latitudo autem ne minor sexdecim, nec vero maior cubito.

Si pavimenti cappellae altitudo paulo minor sit cubito, ad ascensum tres gradus aedificentur, pari altitudine. Si vero ea altitudo cubitum aliquanto excedit, gradus quinque; sin autem illa ob confessionis locum longe maior est, totidem fiant, at impares numero, quot ad ascendendi usum necessarii sunt: iique singuli aequalem itidem altitudinem habeant pro ratione unciarum, quibus altum est eiusdem cappellae pavementum; sed numquam tamen maiorem illis octo unciis.

CAP. XI.

DE ALTARI MAIORI

Altare maius cappellae suae loco ita constitui potest, ut ab ipsius altaris gradu infimo usque ad

cancellos, quibus illa saepta saepiendave est, spacium intersit cubitorum octo, atque, ubi potest ecclesiaeque amplitudo pro decori ratione postulat, etiam plurium; ut id spacii commodo usuique sit clero frequenti, ad Missae sollemnis sacrum, divinatorumque officiorum celebritatem aliquando convenienti. Idque propterea, ubi opus sit, si a tergo cappellae extrinsecus situs est, ubi illius spatium produci possit, usque adeo producat, ut tantum spatii cappellae detur, quantum supra praemonstratum est; si hoc non potest, atque prae loci exiguitate angustiaque illius altaris cappella non tantum spatii in ecclesiis parochialibus collegiatisve habet, tunc ille inter altaris imum gradum et cancellos situs interiectus spatio esse debet cubitorum ad minimum quattuor: ut saltem in Missae sollemnis sacro, pro caeremoniarum, quae obeundae sunt, ratione, spatii locus congruus detur et sacerdoti celebranti, et diacono et subdiacono, aliisque clericis in eo ministrantibus. Cui angustae brevique cappellae ut ab anteriori parte illud, saltem cubitorum quattuor, spatium intervallumve detur; ea, si opus sit, iniri potest ratio, ut illius planum gradusque eiusmodi sint reconcinnenturve, qui e cappella ipsa extantes, forisque aliquantulum decore prominentes, octanguli aut sexanguli formam praebeant. Sin autem extra illius fines intercolumnia sunt, sique id ecclesiae amplitudo postulat, illud ipsum spatium parari capive poterit, eiusdem cappellae pariete usque ad prima illa intercolumnia producto. Ubi denique prae angusti situs locique finibus exiguum aut nullum fere spatium esse potest, id saltem omnino praestandum est, ut altare parieti, qui ab illius tergo est, propius admoveatur; et a clatris, si illud quattuor cubitorum spatium habere nequit, distet saltem, pro situs ratione, quam maxime potest, ita tamen, ut ab ipso etiam pariete procul sit cubito uno et dimidio.

Sit autem altare maius a scabelli solo altitudine cubitorum duorum et unciarum octo, et ad summum decem; longitudine cubitorum quinque ac plurium, pro ecclesiae cappellaeve magnitudinis ratione; latitudine vero cubitorum duorum et unciarum duodecim, ac plurium item pro longitudinis et situs modo.

De gradibus altaris maioris.

Praeterea, si a lateribus et a fronte spatii satis datur, gradus tres adhibeantur, unus scilicet, quem per se bradella facit, tum alii duo, ipsa bradella inferiores: qui duo e marmore solidove lapide fieri debent, aut, si id non potest, e lateritio opere; lateque pateant unciis ad minimum sexdecim, viginti vero, si potest, ac plus item, ubi decore pro spatii ratione fieri possit. Gradus vero tertius, qui ex ipsa bradella existit, e sectilibus tabulis esse debet. Bradella autem a fronte altaris cubitos duos, et a lateribus etiam producta, uncias sexdecim late pateat, ita ut a tribus partibus illud complectatur. Altitudo item singulorum graduum sit unciis octo.

Ubi vero, pro ecclesiae altarisque maioris amplitudine, gradus plures esse possunt, ibi quinque extrui poterunt latitudine et altitudine mox praescripta.

De situ imaginis crucifixi.

Sub ipso autem cappellae maioris fornicato arcu, in omni ecclesia, praesertim parochiali, crucis et Christi Domini in ea affixi imago, igno aliove genere, pie decoreque expressa, proponatur apteque collocetur. Quo loco, si minus recte pro humili arcus fornicisve depressione collocari potest, parieti, qui tunc supra ipsum arcum est, extrinsecus inhaerens affigatur sub tecto laqueato, aut certe super ianua clathrati cancelli cappellae omnino ponatur.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

CAP. XII.

DE CHORO

Chori praeterea locus, a populi statione, ut vetus structura et disciplinae ratio ostendit, seclusus cancellisque saeptus, cum ad altare maius esse debeat, sive ab anteriori parte, ut antiqui instituti est, illud circumdet, sive a posteriori sit, quia vel ecclesiae situs, vel altaris positio, vel regionis consuetudo sic postulat, usque adeo late longeque, ubi pro situs spatio potest, patere, etiam in hemicycli vel in alterius formae, pro ratione cappellae ecclesiaeve, modum architecti iudicio debet, ut et amplitudine et ornatu tem decenti ecclesiae dignitati clerique multitudini apte respondeat.

CAP. XIII.

DE TABERNACULO SANCTISSIMAE EUCHARISTIAE

Quoniam vero ex decreto provinciali tabernaculum sanctissimae Eucharistiae in altari maiori collocari oportet, de eo instructionem aliquam hoc loco fieri convenit.

Primo illud in ecclesiis insignioribus, ubi potest, e laminis argenteis aut aeneis, iisdemque inauratis, aut e marmore pretiosiori, fieri decens est. Quod tabernaculi opus, polite elaboratum et apte beneque inter se compactum, piis item mysteriorum passionis Christi Domini imaginibus exculptum, et inaurato artificio certis locis, periti viri iudicio, decoratum, religiosi et venerandi ornatus formam exhibeat. Intrinsicus autem tabulis populeis circumamictum esse debet, vel aliis eiusmodi, ut ab humiditate, quae ex metalli marmorisve genere existit, sanctissima Eucharistia illo amictu omnino defendatur. Ubi tabernaculum eiusmodi non fiat, tunc e tabulis non nuceis, vel aliis, quae humiditatem gignunt, sed populeis aut similibus polite elaboratis, et religiosarum, ut supra, imaginum sculptura ornatis iisdemque inauratis, extruatur.

Amplum pro dignitate et magnitudine ratione ecclesiae, in cuius altari maiori collocandum est. Forma, vel octangula, vel rotunda, prout decentius et religiosius accommodata videbitur ad ecclesiae formam. In summo tabernaculo sit imago Christi, gloriose resurgentis vel sacra vulnera exhibentis; vel, si in altari exiguae alicuius ecclesiae per tabernaculi occupationem congruus locus cruci, quae alias super eo collocaretur, esse non potest, ea pro alia sacra imagine in tabernaculi summitate vel perpetuo affigatur, vel processionum causa aliquando amovenda decore constituatur, affixa Christi crucifixi sacra effigie.

Bene praeterea idem tabernaculum, super altari basis ornata firmitudine suffultum, aut firmis altaris gradibus, decore confectis, aut angelorum staturis aliisve suffulcimentis, religiosum ornaturam exhibentibus, sustentatum, firmiter fixum haereat; tum bene etiam clave munitum sit. A summo fronte altaris procul collocatum extet, non minus cubito uno et unciis sexdecim, ita ut corporale late expandi, et pixis, cum aliquando usu venit, commode in altari poni possit; neque rursus a fronte sic distet, ut ad sacram Eucharistiam depromendam, sacerdoti gradu etiam ligneo opus sit; nisi situs et illius structurae ratio aliud necessario postulet. In insignioribus porro ecclesiis, ubi praesertim a tergo altaris chorus est, proque illarum structurae ratione eius altaris latitudo ampla admodum est, remotius esse potest: quoniam ab illa chori parte posteriori commode et decenler ipsa sacra Eucharistia e tabernaculo sumi potest; tuncque ab eadem chori parte ostiolum alterum

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

praescripta forma fiat. Atque sub tabernaculo armariolum nullum sit; ac ne asservandis quidem libris suppellectilive ecclesiae locus sit.

Ubi in allari ita, ut supra, collocari suffulcivive prae illius angustia tabernaculum totum non potest, a tergo suppositis basibus aut aliis suffulcimentis, bene firmis, illud, aut totum aut pars, nitatur, ea tamen forma et ratione, ut neque spatium inter altare et parietem interiectum, quando exiguum est, impediatur quominus altare circumiri possit.

Panno serico rubri coloris, si Ambrosiani ritus ecclesia sit, aut albi, si Romani, intus ab omni parte vestitum atque ornatum sit.

Ostiolum habeat ab anteriori parte ita patens, ut parvulum alterum tabernaculum, quod intus in eo includitur, facile commodeque introducatur et expromatur; ita praeterea ad aperiendum accommodatum, ut totum in frontispicio a latere plane haerens, sacerdotis, inde sacram Eucharistiam depromentis, brachium manumve non impediat. Sit vero ornatum sacra Christi Domini crucifixi, aut resurgentis, aut vulneratum pectus exhibentis, imagine, aut alia pia effigie.

CAP. XIII.

DE CAPPELLIS ET ALTARIBUS MINORIBUS

Haec breviter de altari et cappella maiori deque adiunctis dicta sint. Restat separatim alia instructio de cappellis et altaribus minoribus, praeter ea quae, suo loco demonstrata, maioribus et minoribus cappellis altaribusve communiter conveniunt.

Primum igitur, cum altaria plura exaedificari oportet, et ecclesia, instar crucis extracta, abside constans, duo quasi brachia habet: tunc a capite unius et alterius brachii locus apte conveniens erit, ubi altaria duo aedificentur, unum a dextero, alterum a sinistro, si modo spatium sit pro modo latitudinis, infra praefinitae.

Is locus, si cappella cum altari ibi extruenda est, late patere debet cubitos ad minimum novem et uncias octo. Si vero ad hemicycli formam parietis concavitas facienda est, cui altari inhaereat, eius loci latitudinem esse oportet cubitorum saltem sex et unciarum sexdecim.

Quaecumque etiam ecclesia, sive tribus navibus, sive una tantum constat, extra suae cappellae maioris situm, ab utriusque lateris capite locum habet, sicut supra mox praefinivimus, ita patentem, ubi in uno et altero item latere, pro modo formaque praescripta, cappella et altare decore apteque exaedificari possit, aut ad hemicycli saltem speciem parietis concavitas fieri queat, cui altari innixum haereat. Cum in eiusmodi ecclesia praeter illas duas, quae a brachiis sunt, aliae etiam cappellae cum altaribus extruendae sunt, in utriusque illius lateris capite exaedificari poterunt, nisi illis, quae in capitibus brachiorum sunt, vicinae nimium sint, contra ac infra praescriptum est. Quarum cappellarum unaquaque, sive in dextero, sive in sinistro latere, ita extruatur, ut, ubi plures naves sunt, in medio navis sit, in cuius capite est. Ubi vero ex una solum navi ecclesia constat, in medio parietis spatio struatur, quod inter cappellam maiorem et angulum ecclesiae interiectum est, ita tamen, ut haec a maiori cappella saltem distet cubitis duobus: si modo aedificii ratio pro oneris, quod sustinet, gravitate, structuraeque forma spatium maius non postulet.

Si vero ad hemicycli formam in parietis concavitate altare collocandum est, id etiam in medio illo, vel navis, vel spatii, ut supra, interiecti fieri debet, sic tamen, ut altari maiori non valde prope extruatur; quo minus sacerdos in uno celebrans, ab alio, qui sacrum in altero facit, impediatur perturbative queat.

Id igitur omne, quod de cappellis altaribusque, in uno et altero item latere a capite ecclesiae

extruendis, mox praescriptum est, in ecclesiis locum habere potest, ubi cappella maior extracta, et altare ibi situm, ita existit, ut intus sit spatium cubitorum saltem quattuor.

Quibus vero in ecclesiis prae situs angustia altare maius cappellani non habet; aut si habet, usque adeo illa exigua est, ut altare in ea extractum foras in ecclesiam versus promineat, indeque altaria, quae a lateribus sunt, facile prospiciantur: tunc ab iis partibus lateribusve, quae ab illarum capite sunt, etiam si spatium, pro aedificationis ratione supra praescriptum, apte ampleque interiectum esset, altaria tamen fieri non debent, tum quia minus decenter extarent, tum quia, dum in uno altari sacerdos sacrum faceret, ob propinquitatem alterum sacerdotem, in alio celebrantem, impediret aut interturbaret.

Ubi item altaribus compluribus opus est, illorum aedificationi locus tertius propterea aptus erit, nempe ecclesiae latus utrumque, unum scilicet, quod ad meridiem, alterum quod ad septentriones vergit. Quo in utroque latere cappellae cum altaribus extrui poterunt, quae ab ecclesiae corpore extent forisque promineant, sed in illis extruendis eae, infra praescriptae, rationes servari debent: ut cappellae aequae inter se distantes exaedificentur, tamque lato spatium inter unam et alteram interiecto, ut ab uniuscuiusque cappellae utroque latere fenestrae extrui possint, unde lumen apte aperteque excipiatur.

Si vero ita inter se distantes extrui non possunt, coniunctae tamen ita fiant, ut semicirculi aut semiocculi forma prominenti spatium in extrema parte inter se praebeant, unde lux a lateribus recipiatur.

Ut in ecclesia, quae navibus pluribus constat, e conspectu intercolumnii omnino recte sint, ne ipsis columnis pilisve earum prospectus impediatur. In ecclesia autem, quae unam tantum navim habeat, medium plane respiciant, quod inter unum et alterum arcum tignumve est, quo tectum opere fornicato aut laqueato suffulcitur sustinetur; aut si cappellae latitudo superet latitudinem eiusmodi spatii neque illud fieri queat, summitate arcus cappellae ad perpendicularum tignum sustineatur.

Cappellae minores omnes una eademque latitudine, longitudine et altitudine constant; ac demum omni ex parte, quoad eius fieri potest, sibi invicem convenient. Quae vero tamen sunt in capite brachiorum ecclesiae crucis formam exhibentis, eae pro ratione situs, ut ceteris aliquanto ampliores, sic forma illustriori etiam esse poterunt; modo inter se illae, una alteri, omni alia ex parte respondeant.

Ne subter suggestum, unde vel organo sonatur, vel evangelium epistolave pronunciat, aut concio habetur, unde canitur, ullo modo cappellae minores altariave exaedificentur.

Ne inter pilam structilem columnamve, aut arcum tignumve, quo tectum suffulcitur, in ingressu ecclesiae primo loco situm, et parietem, qui ab anteriore ecclesiae parte est, cappella ulla extruatur; nisi illa tantum, quae in ecclesiis, ubi animarum cura geritur, baptisterii collocandi causa nomine sine altari exaedificanda est. Altaria cappellaeve a pariete, qui in frontispicio ecclesiae e regione altaris maioris est, nullo modo exaedificentur, neque item alio, in quo sacerdos celebrans terga vertat cappellae maiori.

Cappellae minoris latitudo patens esse poterit cubitis novem, aut undecim et amplius, prout est ecclesiae situs amplitudo; nec vero minor cubitis septem. Longitudo autem ab ingressu usque ad parietem, cui altare adhaeret, ducta minor cubitis septem esse non debere videtur, ut et ministranti clerico spatii satis sit, et ne quicquam de ecclesiae parte, aut navi, cancellis occupetur. Neque maior item, ut ne populus, qui in Missae sacro praesens adest, cappellarum lateribus impediatur, quominus ab omni fere ecclesiae parte sacerdotem celebrantem conspiciat. Si vero tantum spatii cappellis minoribus dari non potest, ferri poterit etiam longitudo minor, quinque videlicet cubitorum et unciarum octo. Quae ratio cum locum plane non habeat in illis cappellis, quae in capite ecclesiae a latere cappellae maioris sunt, ideo illae longitudine aliquanto maiores permitti poterunt, quam aliae.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

Si prae situs angustia quibusdam in ecclesiis cappellae, quae praefinito modo formaque foris omnino emineant, extrui non queunt, extrui poterunt saltem, ut maxime, pro eiusdem situs ratione, foris extare prominereve possunt.

Sin autem loci situs is est, ut aedificari non queant, quae foris, ut praescriptum est, emineant atque extent, ab ecclesiae uno et altero item latere necessaria tantum altaria fieri poterunt, extractis, parietis concavitate, hemicyclis scaphisve, pro situs locique ratione, foras decore prominentibus.

Si vero ne ad hemicycli quidem formam extrui ullo modo possunt, tunc altaria, parieti haerentia, ob causam necessariam tantum fieri poterunt, aut erectis columnis duabus, aut aliis fulcimentis decentibus, intus ab ecclesiae pariete paululum extantibus, uno a dextero, altero a sinistro latere. Quae ambae columnae inter se a superiori parte opere fornicato, vel eiusmodi, coniunctae sint, aut hemicyclis pictura saltem ad ornatus speciem decore expressis.

Quaecumque denique altaria, ob causas supra expositas, iis in locis extruuntur extractave sunt, ubi prae situs angustia cappellae magnitudine praefinita aedificari non possunt, ita ut cancellos clathrave a recto pariete extare forisque prominere necesse sit: ea singula in arctum sic redigi poterunt, ut cubitum unum et uncias sexdecim non excedant; nec vero super iis gradus ullus adhibeatur, ut et illa et cancelli, quam minime possunt, foris promineant. Eorundem tamen altarium cancelli a scabello, seu bradella, cubiti unius et unciarum saltem octo spatio interiecto figantur, ut id spatii clerico, in Missae sacro ministranti, omnino detur.

Denique si ecclesiae amplitudo, late patens, id fert, angustior fieri poterit extractis ab utroque latere cappellis longitudine et altitudine ac forma supra praescripta; cum prae amplitudine valde patenti, locus earum instructioni, supra praefinitae, intus eiusmodi esse possit, ut ecclesiae altitudinis spatium, inter illas interiectum, congruenter etiam pateat.

Cappellarum minorum pavimentum altius quam ecclesiae solum octo unciis strui debet, amplius vero aliquando, ut infra, permitti poterit. Uniuscuiusque cappellae minoris limen, ubi per facultates fieri potest, e marmore lapideve solido esse debet, ac sexdecim et ad summum viginti uncias late pateat; tum eiusmodi sit, ut et ingressus gradum faciat, et ipsum cappellae solum aequet: isque unus tantum gradus ad cappellae ascensum extruatur.

At praeter illum liminis gradum, duos alios inferiores pro loci situsve ratione et cappellae amplitudine, ubi maior pluribus gradibus extracta sit, fieri permissum erit; iique si minus e marmore, at saltem e solido lapide, aut demum e lateribus fiant. Eorum latitudo eadem sit, quae supra demonstrata est de liminis gradu; de altitudine idem servetur, quod dictum est de gradibus cappellae maioris.

Unaquaeque cappella, sicut de maiori dictum est, fornicato opere extruatur. Altaria in fronte media uniuscuiusque cappellae construantur, non a lateribus. Ea singula minora a scabelli, quam *bradellam* vocant, solo superficieve in altitudinem erecta sint cubitis duobus et unciis octo. Longe pateant cubitis quattuor et dimidio, nec vero minus quattuor saltem cubitis. Lata sint cubitis duobus.

Scabellum, seu bradella altaris, tabulis asseribusve ligneis conficitur; latitudineque sit cubitorum duorum, altitudine unciarum octo. Longius praeterea quam altare ita pateat, ut unumquodque eius latus excedat unciis sexdecim, neque vero plus cubito, rursusque ab utroque latere illud cingat, si modo prae angustia cappellae haec latitudo lateralis non impediatur clericum ministrantem; tunc enim non excedat, sed tantum adaequet altare.

CAP. XV.

COMMUNIA CAPPELLARUM ALTARIUMVE MAIORUM ET MINORUM

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

De minoribus cappellis et altaribus brevi hac instructione explicata, sequuntur communia cappellarum altarumve maiorum et minorum, quae in extruptione servanda sunt.

Altaria non ex opere ligneo, sed ex lapidibus lateribusve extrui debebunt; atque ita undique obstrui, ut fenestella foramenve nulla ex parte in ipsis relinquatur, ubi quicquam asservari recondi possit. Nec vero ideo prohibentur altaria, quae quattuor pluribusve lapideis columellis aut pilastris angularibus suffulcuntur, qualia in provinciae Mediolanensis usu cernuntur; quin etiam altaria, quamvis muro obstructa, eiusmodi pilastris ab angulis suffulciri congruum est, ne pars illa, chrismate inuncta, si latericia sit, facile decrustata collabatur. Neque praeterea sub iis quicquam omnino reponatur.

Altaria singula, quae non tota cum sacerdote item celebrante opere fornicato, sed tecto laqueato teguntur, aut fornice ita alte extructa, ut ea fornix commode saepiusque purgari non queat, integumento etiam, quod *capocielo* dicunt, operiantur. Idque vel ex marmore solidove lapide, aut etiam lateritio opere, erectis columnis quattuor, si altare maius est, si minus lateraleve, duabus aut aliis decentibus fulcimentis, intus ab ecclesiae pariete paululum distantibus, uno a dextero, altero a sinistro latere, quae operimentum sustineant, opere fornicato aliave ratione confectum, vel ex tabulis sectilibus, aut e tela cerulea decenter depicta fieri poterit. Quod e ligno aut tela integumentum cathenis ferreis e tecto vel e pariete pendentibus, aut alia firma structura sustineatur. Hoc autem operimentum, cuiusmodi sit, undique ita late patere debet, ut altare ipsum et sacerdos, ibi Missae sacrum faciens, omnino contegatur; quo diligentius et ille et altare a pulvere omnique labenti sorde defendatur.

Sit vero hoc integumentum usque adeo altari proximum, ut ab eo aliquantisper pro decori ratione elatum, commode tamen et facile purgari queat.

De fenestella urceolorum.

Fenestella in pariete, qui a tergo altaris est, a latere ubi epistola legitur, ornate politeque fiat, eaque ex marmore solidove lapide, ubi potest. A solo alte extruatur cubitis duobus. Eius vero latitudo sit unciis sexdecim, altitudo viginti quattuor, sitque distincta marmoreo lapideove opere transverso. Pars inferior usui sit ad proiciendam aquam ablutionis manuum sacerdotis sacrum facientis. Ideoque in medio foramen exiguum habeat, unde illa defluat in cisternulam suffossam. Superior vero pars usui erit, ad pelvim cum urceolis, dum Missae sacrum fit, reponendam.

Quoniam vero altare maius aliquando longe distat a pariete posteriori, cui saepe adhaeret chorus, idque propterea si loco constituto fenestella ea collocari nequeat, tunc in pariete a latere epistolae, vel eius loco prope altare construi, vel etiam remotius vas aliquod e solido lapide decoro ornato poni poterit, in quod ea aqua infundatur; ita tamen, ut neque impedimentum, neque deformitatem afferat.

De clavo ferreo appendendi birreti.

Clavus ferreus, quo birretum sacerdotis celebrantis appendatur, aliquo ornamento, praesertim ex aurichalco, affigatur ab eodem latere epistolae, prope eam fenestellam, aut etiam alio congruo eiusmodi loco, non altius a pavimento cubitis duobus.

De tintinnabulo.

Tintinnabulum parvum unicuique altari, a parte unde evangelium legitur, parieti laterali

affixum haereat, appenso funiculo tam longo, quo clericus minister, cum Corpus Domini elevatur, uti possit, ad illud certis distinctis ictibus pulsandum. Ubi vero altare sine cappella est, ita ab altari distet et e pariete, quantum potest, emineat, ut funiculo ducto altare non impediatur, neque sacerdos inturbetur. Quod vero attinet ad maius altare, commodius minister clericus tintinnabulo gestatorio, e sacristia allato, quam appenso utetur. Nihilque propterea est, cur eo loci illud appendatur, praesertim in amplioribus ecclesiis.

De clathratis cappellarum et altarium cancellis.

Ab anteriori uniuscuiusque cappellae, etiam maioris, parte, unde ingressus fit, clathra ferrea, cubitis tribus alta, in summo gradu cappellae figantur: nec vero tamen aliquando altiora prohibentur, ubi praesertim hoc saepto tutiora et munitiora esse oportet. Eaque omnia, ubi per facultates potest, parvuus pilis aut vasculis ad aliquam speciem decere confectis, in parte tum ima, tum media, tum summa exornari debebunt. Si vero cappella, ut aliquanto maior sit, octanguli sexangulive formam exhibet, clathra itidem in eius summo gradu figantur, quae ei; formae respondeant.

Ab ima vero parte, per altitudinem circiter cubiti, opere aliquo artificioso ferreo illa inter se dense instructa sint, ut canibus ingressus nullus sit. In clathrorum medio ianua, clathrali etiam opere, decenter constituatur, quae valvis utrinque et pessulo ac sera claudatur.

Ubi vero vis et copia ferri, quo ad cappellarum instruendarum usum clathra conflentur, haberi minus potest, si ibi lapides solidi marmorave apparari queant, e marmore aliove solido lapide columellae opere quod vocantur *balustrio*, addita coronice, fieri poterunt, aliquanto clathris ferreis humiliores, quibus cappellarum pars anterior saepta ornetur atque instruat.

Quibus autem in ecclesiis, cappellis altaribusve, prae tenuitate facultatum, nec clathra ferrea, neque marmoreas lapideasve eiusmodi columellas ad saepiendi ornandique usum comparari posse Episcopus iudicaret: in iis id opere ligneo polito ac tornatili praestari, eiusdem concessu, poterit. Cancelli autem lignei depressiores itidem ac humiliores quam clathra ferrea aliquanto esse debebunt, in quorum summa parte ad ornatum coronix apponatur.

Ubi cappellae altarium minorum amplae sunt, quae aliquam populi multitudinem, dum Missae sacrum fit, capiant, quamvis clathra in ingressu habeant, in earum tamen parte interiori, quae prope altare est, cancelli item lignei saltem figi debebunt; quibus illud ita saepiatur, ut et praesentis populi frequentia, paululum a sacerdote sacrum faciente seclusa, distare compellatur, et locus sit clerico ministranti.

De coronice lignea altaris.

Unicuique scabello, etiam maioris altaris, coronix lignea tribus digitis, nec vero amplius, alta adiungatur; qua a tribus item partibus illud cingatur, ita ut a parte anteriori pallii, et a lateribus mantilium tobalearumve extremitas eiusdem coronicis opere usque occultetur, etiam ubi altaris scabellum a fronte tantum extat.

De instrumento telari altari

Ad altare etiam instrumentum adhibeatur, quod *telare* dicunt, in quo pallium expansum parvulisque uncis affixum ipsi altari accommodetur; idque e querneis nuceisve asseribus sit, tum

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

perpolite confectum, tum etiam unciis quattuor latum, atque eiusmodi quo altaris mensa ab anteriori parte, rursusque ab utroque latere circundetur. Cuius telaris capita summitatesve parieti affigantur innectanturve, cui altari inhaeret.

Fulcimenta item, quibus telare ipsum sustentatur, ex iis nuceis seu querneis asseribus duo sint, unum a dextero, alterum a sinistro altaris cornu anteriori; et alterutrum unciis quattuor latitudine esse debet. Ubi vero altare a pariete remotius est, telare totum altare undique cingat, adsintque duo alia fulcimenta in cornibus posterioribus altaris, quibus ab ea parte sustineatur.

A parte etiam superiori, quae altaris mensam aequat, idem telare in ipsa superficie aliquot exiguas fossulas, tenuiter concavas, habeat; iisque singulis fossulis singuli tenues clavi uncinuli, quibus pallii cordulae minutive annuli annectantur, et ita inserantur atque infigantur, ut ipsius altaris solum non superent. E quibus fossulis una omnino fieri debet, quae in telari ad medium altare sit; reliquae autem hinc inde binae ternaevae, vel plures pro amplitudine altaris, aequali intervallo esse possunt.

De gradu ligneo a parte posteriori altaris.

Gradus in altaris minoris superficie a parte posteriori unus tantum, isque ligneus adhiberi poterit. Ea longitudine sit, quae altare aequet; latitudine unciarum octo; altitudine etiam totidem. In altari maiori ne fiant, nisi cum cubitis tantum duobus minusve a pariete posteriori illud distat; tuncque eiusmodi gradus unus, pluresve decenter adhiberi poterunt, illa tamen ut circuitus altaris sub ea structura non impediatur.

De mensa altaris maioris.

Altaris maioris, in quacunque vel cathedrali, vel collegiata, vel parochiali ecclesia, tum etiam minoris, quod consecrandum sit, mensa marmorea aut e solido lapide curari debet; et, ubi potest, ita longe lateque sicut altare pateat. Ubi apparari non potest quae sit tantae latitudinis, non tamen late minus patere debet cubito uno et dimidio. Longitudine vero ipsum altare omnino adaequet; nisi, ubi pro loci regionisve situ ne eiusmodi quidem adhiberi possit, cui a fronte agglutinetur, a tergo, qua parte deest, suppleri poterit caementario latericioque opere.

De fenestella reliquiarum sacrarum in altari consecrando.

In altaris fronte tergo sub ipsa mensa fenestella, quattuordecim vel sexdecim unciis ampla, aut in stipite mensae illius, pro ratione consecrationis, qua, libro pontificali praescripta, Episcopus uti maluerit, fossa instar sepulcri, eodem quo fenestella, sed multo minori spatio, extruenda est; ubi, cum illud consecratur, sacrae reliquiae reconduntur.

Ea vero fenestella ab ostio ocludi debebit tabella marmorea lapideave, in qua sculpta sit crucis imago; tum nomina, quae constant, sacrarum reliquiarum, in altari reconditarum, insculpentur. Ubi vero non fenestella, sed fossa adhibebitur, inscriptio haec aut ab aliquo altaris latere, aut in mensa fiat, litteris incisis. Fossa vero, quae in mensa est, tabella item marmorea ita

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

firmiter et accurate occludatur, ut nihil omnino superemineat.

De mensa altaris et tela cerata.

Altaris consecrati mensa, etiam si eius pars e lateribus facta sit, tota tegatur cerata tela, quae, telati praescripto inclusa, clavis configatur.

Uniuscuiusque altaris, non consecrati, solum pavementumve mensa, ex tabulis sectilibus polite confecta, atque ad illud contegendum undique ampia, consternatur.

Huic mensae altare portatile apte inseratur, atque ita ut inter utrumque mensae cornu, in medio collocatum, ab ipsius fronte non longius distet spatio unciarum octo. Cuius portatilis altaris longitudo non ab uno ad alterum cornu, sed a fronte in posteriorem partem spectet. Sic vero illud insertum sit, ut e mensae superficie vix paululum aliquid extet, quo sacerdotis celebrantis tactu dignosci possit.

De lapide altarium portatili.

Lapis autem altaris portatilis a parte superiori secturam in planum ductam, quam *smussum* dicunt, undique habeat. Quae sectura late pateat medio transverso digito. Lapis longe uncias viginti, late sexdecim pateat, praeter capsae dimensionem, cui insertus est.

Capsa eius e nuca omnino tabula sit, crassitudine unciarum circiter duarum aut plurium pro lapidis crassitudine. Tabulae vero illi, in omni latere intus a summa parte pro lapidis longitudo et crassitudine concavatae, ipse lapis inseratur, ita ut, illa concavatae tabulae linea prominente, eiusdem lapidis sectura operiatur. In qua capsae sacrarum reliquiarum reconditarum, quarum nomen constat, inscriptio plane fiat.

Cum vero altare consecratum transferri contigerit, quod ut ne iterum consecrari opus sit, ea transferendi rado adhiberi poterit, ut primo illud totum asserbis tabulisque ligneis recte apteque conclusum e loco ita amoveatur accurate, ut stipes a solo ecclesiae convulsus, ne minimum quidem ab altaris mensa disiungatur; sed totus affixus ei inhaereat, ne consecratio violetur.

Altaria autem, quae angustiora aut breviora sunt quam forma praescripta postulat, latiora longiorave fieri poterunt vel lapideis vel latericiis vel ligneis additamentis, decenter apteque confectis, ab eorum lateribus fronteve, prout usus tulerit, appositis. Sin autem humiliora sunt praefinito modo, altiora fieri poterunt, mensa polite atque adeo alte confecta, ut praefinitae altaris altitudini respondeat; in eaque mensa lapis consecratus includatur praescripta forma.

CAP. XVI.

DE LOCIS, VASIS LOCULISVE, QUIBUS SACRAE RELIQUIAE RECONDUNTUR

Exposita brevi cappellarum et altarium maiorum minorumque instructione, consequens est ut loca, vasa, loculos aliaque eiusmodi commonstremus, quibus sacrae reliquiae reconduntur aut asservantur. Sanctorum igitur corpora, quae-cumque recondenda sint in ecclesia partem illam subterraneam habente, quae *confessio*, vulgo *scuroolum* dicitur, in ea praesertim, et in altaribus ipsis lapideis, aut subter ea, ut antiqui instituti est, pie decenterque reconduntur. Quam ob causam e marmore, vel saltem e solido lapide arcam, levigato opere intus expolitam, fieri conveniet, quae ex

operculo eiusdem generis fastigiato constans, sacraque corpora, bene inclusa, continens, intus subtusve in illis firmiter collocetur.

Alio etiam, praeter altaria, ecclesiae loco conspicuo reponi poterunt, tuncque arca e marmore pretiosiori extruatur, quae, extrinsecus etiam opere sculptorio elaborata, pio religiosoque ornatu emineat. Haec, igitur, quattuor pluribusve, si pro situs ratione commode potest, columellis itidem marmoreis apte confectis sustentata, aut in gremio ecclesiae, prout loci amplitudo fert, aut in cappella insigniori, praeterquam in ea, ubi sanctissimae Eucharistiae sacramentum asservatur, decentius collocabitur. Si in gremio ecclesiae ponetur, a pariete omnique alio opere undique disiuncta extet; si vero in aliqua cappella, a posteriori eius parte vel a latere altaris collocari poterit; aut parieti inhaerens, aut in illius decenti concavitate paululum inclusa, a pavimentoque cappellae altaris cubitis quattuor extracta, extabit. Arca vero omnis, quocumque loco conspicuo posita, sive e pavimento, sive e pariete emineat, clathris ferreis, pro situs ratione, apte decoreque muniri debet. Sin autem non in altari, neque subter, sed alio loco sub pavimento iam recondita sunt sanctorum corpora, sternatur tamen omnino locus ac muniatur clathris ferreis ab omni latere, tum a parte superiori dense confectis.

Ut autem sanctorum corpora sacrae ossa, incorrupta atque inviolata, ab omnique sorde et pulvere pura, tum ab omni vi ac iniuria perpetuo tuta conserventur, haec sane cautio adhibeatur, ut cura arca omnis, vel conspicuo loco, vel in altari subtusve posita, ita extrinsecus inter se solide compacta, et fibulis etiam ferreis plumboque ab omni latere conglutinata sit, ut ne rimula quidem appareat, tum praeterea in eam alia capsula, vel aurea, vel argentea stannea, eaque inaurata, firmiter quoque confecta, includatur, in qua sacra corpora recondantur. Sint autem, cum in capsula reconduntur, involuta et vestita panno serico aut pretiosiori velamine coloris, ad sanctum sanctamve, cuius sacra ossa reponuntur, ex ecclesiae instituto rite accommodati. Capsula autem, vel theca, vel loculi, vel vascula, cuiusmodi sint, stata prece, in libro pontificali ritualive praescripta, rite prius benedicantur quam reliquiae sacrae in illis includantur.

Qua vero in arca diversa sanctorum corpora reponenda sunt, ut inter se distincta internoscantur. Arca eiusmodi fiat, quae opere sculptorio, pro sanctorum corporum sacrarumve reliquiarum numero, bipartita et tripartita sit, aut tabulatis, marmore aliave ratione decenter apteque divisa, aut saltem ipsis solum capsulis argenteis stanneisve distincta.

Tabella itera aenea singulis capsulis includatur, in qua incisae litterae nomina sanctorum indicent. Inscriptio praeterea in arcae lapide incidatur, ex qua sanctorum nomina et corpora, quo tempore recondita rursusque unde translata, et alia id generis, si modo certa sint, perspicue cognoscantur.

Sanctorum autem capita, quae a corporibus disiuncta sunt, ut aliquando statis diebus pro pietatis studio fidelibus ostendantur exponantur, separatim a corporibus, locis infra praescriptis, reponi conveniens erit: inclusa scilicet in theca aurea aut argentea, vel, ubi prae inopia non potest, aenea inaurata, quae capitis cum collo dimidiatoque pectore formam similitudinemque exhibeant.

Si quae vero corpora sanctorum, adhuc integra membrisque suis omnino coniuncta, vel in altari, vel in arca conspicua reconduntur, ut cerni aliquando possint, ita altare arcave struatur, ut a fronte fenestellulam clathris ferreis aeneisve munitam, quae firmis vasculis ad praescriptam infra rationem claudatur, ornate confectam habeat, unde inspicere queant. Quibus vero locis sacra aliqua sanctorum membra insignesque sacrae reliquiae asservantur, ibi certus locus, in quo illae decenter religioseque recondantur, ad unius aut alterius formae, infra primo loco descriptae, modum, sacrarum basilicarum Romanarum exemplo, extrui poterit.

De prima forma loci.

In ecclesiae navi, quae ampla sit, a latere evangelii longeque a columnis pilisve navalibus quattuor aut quinque cubitis suggestus struatur, magnitudine cubitorum item circiter quinque: isque quattuor columnis e marmore, aut e solido lapide confectis, altitudine sex aut octo cubitorum suffulciatur et sustentetur. Super suggesti extractione armarium, ubi sacrae reliquiae reponantur, e marmore aliove lapide ornate et decore fiat, quod intrinsecus tabellis nuceis pretiosioribusve undique vestiatur, sericoque ornetur coloris, ex ritu ecclesiae sacris illis reliquiis, quae recondendae sunt, accommodati; tum praeterea ostiolo constet, quod valvis, extrinsecus aere intectis, et serico eiusdem coloris intrinsecus ornatis, claudatur. Ad quod etiam claudendum pessuli duo, serae duae saltem, claves totidem, eaeque singulae diverso fabrili opere, adhibeantur.

A summa columnarum parte, loco suggesti plano podium etiam extruatur cubito uno et dimidio latum, tamque longum prout est eiusdem suggesti longitudo. Quod podium a parte anteriori repagulum habeat, idque vel ex aere fusili, vel e ferro, vel e marmore aliove solido lapide, vel e ligno, tornatili opere, sit. Scalas nullas cochlides, aliave forma habeat; sed eae lignae gestatoriae tunc solum adhibeantur, cum sacrae reliquiae certis solemnibus diebus populo ostenduntur.

De altera forma loci.

Si quae vero ecclesiae, non satis ampla magnitudine, reliquias insignes, ut supra, habent, in earum fere ipso medio, propius tamen altari maiori, vel apud parietem, qui in capite ecclesiae extra cappellam maiorem a latere evangelii est, podium extruatur: quod parieti affixum longe lateque pateat, ad formae superioris praescriptum. In intima parte parietis, cui illud affixum agglutinatumve est, armarium, in quo illae asserventur, e marmore aliove solido lapide fiat, tabulis querneis aut alterius generis, ad diuturnitatem accommodatis, intrinsecus circumvestitum, ac serico item eius coloris, qui ex instituto ecclesiae cum sanctis, quorum illae reliquiae sunt, conveniat, undique ornatum; quod valvis aeratis, et seris duabus, iisque diversis, ut supra, claudatur.

Huic scala lapidea ligneave, qua podium ascendatur, accommodari potest, si modo a posteriori parte armarii fieri commodum sit, ut ecclesiae spatium non impediatur; alioqui scala gestatoria, ut supra, adhibeatur.

De tertia loci forma.

Forma loci tertia haec sit, eaque in ecclesiis, reliquias sacras habentibus, ubi nullus locus ad primae aut secundae formae supra praescriptae modum extractus est, aut extrui potest.

In cappella maiori, intra eius scilicet saepta, a parte evangelii, armarium, quod ad altare maius versus, ubi potest, recta spectet, ita late, longe, alte profundeque in ipso pariete concavetur, prout sacrarum reliquiarum, quae in eo asservandae sunt, multitudo ac magnitudo postulat. Alte a pavimento cappellae ad solum suum usque extractum sit cubitis quattuor; intus tabulis undique saepiatur; tum aliquo panno serico eius coloris, qui sacris reliquiis conveniat, circumornetur. Bene muniatur et claudatur valvis, aere extrinsecus munitis, iisque decentibus, sera solida, duplicique clave, et unaquaque fabrili opere diversa. Quo in armario, ita ornate instructo, sacrae reliquiae, vasculis loculisve inclusae, ordine recondantur.

De vasis et loculis reliquiarum, quae locis supra praescriptis reponendae sunt.

Vascula, quibus recondantur, ex auro, argento, aut e crystallo, aut ex aliquo metalli genere sint, eaque artificio elaborata, atque inaurata, prout illae insignes sunt, et ecclesiae, ubi asservantur, facultates ferunt.

Ea totidem sint, quot sane illarum genera, quae habentur, ut singulae, binaeve, aut plures singulis vasculis distincto ordine separatim asservantur; singula vela sint, quibus illa vasa integantur, eaque colore distincta pro sacrarum reliquiarum, quae in vasculis asservantur, ratione.

Si vero sacrae reliquiae eiusmodi sunt, quae tenues non vascula maiora, sed loculos minores requirunt, ita recondantur. Tabula sectilis, e nuclea ligneave alia, et pretiosiori etiam materia, utpote eburnea argenteave, deligatur, quae, fabri opere polite elaborata, tam late longeque pateat, ut ad usum, cuius causa paratur, satis esse queat. In ea totidem capsulae, seu loculi, iique singuli trium unciarum mensura concaventur, quot sacrae reliquiae recondendae asservandave sunt. Ii loculi undique a parte summa parvulis cononicibus inauratis ormentur.

Haec tabula, bis loculis extracta, opere vitreo operiatur ita, ut singuli loculi vitro pellucido contegantur. Quod vitreum integumentum, cononicis ligneae inauratae, vel pretiosioris etiam materiae ornatu undique muniatur, ut fixum firmumque haereat. Singulae praeterea sacrae reliquiae serico taffetano duplici ormesinove, aut aliquo serico pretiosiori, auro argentove intexto, involutae recondantur, eo distincto serici colore, qui pro sanctae matris ecclesiae ritu sanctis, vel apostolis, vel martyribus, vel virginibus, vel confessoribus, quorum reliquiae ibi reconduntur, conveniat.

Eae in quocumque loculi, armarii, vasculive genere reconditae sint, singulae, quarum nomina constant, inscriptionem, in charta pergamena, patentibus litterulis expressam, earumque unicuique, vel potius serico, in quo illae singulae involutae sunt, affixam habeant; quae uniuscuiusque sancti sanctave reliquiae, quae in iis reconduntur, plane significantur.

Si quae vero ex certis monimentis constat, quorum potissimum sanctorum sint, ita tamen inter se permixtae apparent, ut diiudicari non queat, quae praecipue propriae huius aut illius sancti sint; eae in uno eodemque loculo vasculove recondantur: cui loculo vasculove singula eorum omnium sanctorum nomina inscribantur, quorum reliquiae in eo asservantur. Idem de inscriptione vasculi loculive, in quo sacrae reliquiae, quae in eo asservantur, inscriptiones quidem habent, at ab illis seiunctas varieque ita permixtas, ut iis ipsis adhibitis nulla distinctionis ratio iniri possit.

Rursus, si quae sunt, quarum nomina non constant, in loculo uno recondantur, inscriptione etiam hac adiuncta: *Reliquiae sacrae, quarum nomina ignorantur.*

In armarii item, ubi sacrae reliquiae reconduntur, pariete etiam adiuncto, sanctorum pictura religiose decoreque exprimat, quorum insigniores praesertim reliquiae in eo reconditae asservantur.

Fiant virgae duae e ligno eburneo, aut quod vocant *braxilio*, aliove genere decenti, ac tricubitales sint, quae a summa parte lamina argentea exiguisque uncis binis constant: unde fidelium coronae precariae appendantur ad sacras reliquias, vel potius eorum vasa tangenda.

Quaecumque denique in ecclesia sanctorum reliquiae corporave sunt, in ea loco conspicuo atque illustri, utpote in columna cappellae maioris a latere evangelii, aliove insigni loco, tabula, vel aenea, vel marmorea, litteris grandiusculis incisa, firmiter parieti columnaeve agglutinata, collocetur: in qua res tota de reliquiis ibi reconditis breviter summatimque narretur.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

DE SACRIS IMAGINIBUS PICTURISVE

Iam vero de sacris imaginibus pie religioseque exprimendis, cum maxime ex decreto Tridentino, constitutionibusque provincialibus Episcopus cavere debet, tum etiam pictoribus et sculptoribus gravis poena mulctave proposita est, ut ne iis exprimendis a praescriptis regulis discedant. Sancitum praeterea est de rectoribus ecclesiarum, si in suis ecclesiis imaginem effingi ponive permiserint, insolitam et Tridentini decreti praescriptis rationibus repugnantem.

Quae in imaginibus sacris cavenda, quae rursus servanda sunt.

Primo igitur in ecclesia aliove loco ne imago sacra exprimat, quae falsum dogma contineat, quaeque periculosi erroris rudibus occasionem praebet, quaeve sacrae scripturae vel traditioni Ecclesiae repugnet: sed quae veritati scripturarum, traditionum, ecclesiasticarumve historiarum, matrisque Ecclesiae consuetudini et usui conveniat. Praeterea sacris imaginibus pingendis sculpendisque, sicut nihil falsum, nihil incertum apocryphumve, nihil superstitiosum, nihil insolitum adhiberi debet, ita quicquid prophanum, turpe vel obscaenum, inhonestum procacitatemve ostentans, omnino caveatur; et quicquid item curiosum, quodque non ad pietatem homines informet, aut quo fidelium mentes oculique offendi possint, prorsus vitetur item. In illis autem sicut sancti, cuius imago exprimenda est, similitudo, quoad eius fieri potest, referenda est ita cautio sit, ut ne alterius hominis viventis vel mortui effigies de industria repraesentetur.

Effigies praelerea iumentorum, canum, piscium aliorumve brutorum animantium in ecclesia aliove sacro loco fieri non debent, nisi historiae sacrae expressio, ex matris Ecclesiae consuetudine, aliter quandoque fieri postulat.

De decora sacrarum imaginum.

Sacrarum imaginum expressio tota prototypi dignitati et sanctitati, apte ac decore, corporis habitu, statu et ornatu respondeat.

De insignibus sanctorum.

Quae praeterea, ob significationem rei sacrae, imaginibus sanctorum appinguntur, eiusmodi apponantur, quae ex Ecclesiae instituto apte decoreque conveniant, ut corona, quae scuti rotundi instar sanctorum capitibus apponitur; palmae in manibus martyrum; mitra et baculus pastoralis, quae Episcopis dantur, et alia id generis; tumque quod proprium est ac praecipuum insigne cuiusque sancti. In quibus omnibus diligentia adhibenda est, ut ex historiae veritate, Ecclesiae usu et patrum praescripta ratione exprimantur. Videndumque est, ut Christi Domini corona a coronis sanctorum distinguatur, crucis figura. Hocque cavendum est item, ut eiusmodi corona nemini apponatur, nisi quos Ecclesia canonizavit.

De locis picturae sacrae non convenientibus.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

Nec vero sacra imago, etiam in ecclesia, humi exprimatur; neque locis item uliginosis, quae picturae corruptionem ac deformitatem aliquo temporis spatio gignunt, effingatur; neque sub fenestris, unde aliqua pluviae gutta stillare possit; neque eo loci, ubi clavi aliquando figendi sunt; neque rursus numi, sordidoque lutulentove ullo loco. Quo loco ne historia quidem sancti sanctaevae exprimatur; nec vero ulla sacrorum mysteriorum figura; neque praeterea ullus eorundem typus significatiove.

De ritu benedictionis imaginum.

Nec vero loci solum habenda ratio est, sed antiqui ecclesiasticique ritus; ut cum scilicet expressae sunt sanctorum imagines, solemni benedictione statisque precibus, Pontificali Sacerdotalive Libro praescriptis, consecrentur.

De nominibus sanctorum aliquando inscribendis.

Nec vero alienum illud est, ut in multitudine sacrarum imaginum, quae in ecclesiis exprimuntur, imaginibus minus notis nomina sanctorum subscribantur; quod et veteris consuetudinis est, et sanctus Paulinus illo versu ostendit:

Martyribus mediam pia nomina signant.

De parergis et additamentis ornatus causa.

Parerga, utpote quae ornatus causa imaginibus pictores sculptoresve addere solent, ne prophana sint, ne voluptaria, ne deliciosa, ne denique a sacra pictura abhorrentia, ut deformiter efficta capita humana, quae *mascaroni* vulgo nominant, non aviculae, non mare, non prata virentia, non alia id generis, quae ad oblectationem deliciosumque prospectum atque ornatura effinguntur; nisi eiusmodi sint, quae cum historia sacra, quae exprimitur, vere convenient, aut tabulae votorum, in quibus et capita et alia, ut supra, ad eorum explicationem pinguntur. Ornamenta item, indumentave alia, quae sacris imaginibus appinguntur, nihil ineptum, nihil denique habeant, quod nihil parumve cum sanctitate conveniat.

De tabulis votorum

Votorum item tabulae, donaria, ex cera fusiles imagines, et eiusmodi aliae, quae ad memoriam vel recuperatae valetudinis, vel periculi depulsi, vel beneficii divinitus mirabiliterque accepti in ecclesiis ex antiquo more institutoque suspendi solent, cum saepe falso, indecore, turpiter, superstitioseque effingantur; in iis ipsis exprimendis cautio sit supra praescripta.

CAP. XVIII.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

DE LAMPADIBUS LAMPADARIOVE

De lampadibus vero et lampadario pensili, quo illae appensae in conspectu sanctissimi Sacramenti et sacrarum reliquiarum vel imaginum sustententur, instructionis locus hic erit.

Primo lampades, pro ecclesiarum ratione et dignitate, ex argento aut aurichalco, prout est ecclesiasticae consuetudinis, esse possunt; sicut etiam ex auro etiam confectas in basilicis maioribus adhibitas esse animadvertimus, adiuncto et collocato intus vasculo ilio vitreo, ad lychni usura. At in locis alpinis, frigore rigentibus, ubi in hyeme ob gelu vasa vitrea saepe confringuntur, vascula aeraria intus in lampadibus collocata adhiberi licebit.

De forma lampadum.

Lampadum forma, cum multiplex esse possit, prout temporum cursus tulit, nulla quidem improbatur, modo cum Ecclesiae consuetudine conveniat. At illae tamen forma oblonga, olim usu frequentatae, valde probantur; quae scilicet a summa imaque parte ampie patent, in medioque anguste conflatae quasi nodo quodam concluduntur, et a summo labro tribus cathenulis eiusdem metalli appenduntur.

De lampadario eiusque forma.

Lampadarium autem instrumentum, quo lampades pensiles certo numero sustententur, in orbem ductum, et alte paululum exstructum instar turris, multis delphinis ad lampadum sustentationem constans esse potest. Cuius generis lampadaria antiqua fuisse constat, quae *phara canthara* nominantur. Idque lampadarii genus in ecclesiis insignioribus adhiberi decens erit, praesertim ex aurichalco ornate confectum.

Alterum lampadarium, e parvula trabe, bene firma, esse potest, totum artificiose inauratum et coronicibus decenter ornatum; delphinos etiam, ut veteris olim usus fuit, ligneos in summa parte ad ornati speciem habere poterit. Id autem tanta longitudine sit, quantam lampadum numerus acquirit, quae ad luminis usum adhibentur.

Tertia lampadarii species adhibetur, quae trianguli formam exhibet. Haecque in usu esse potest, ubi tres lampades pensiles adhibentur. Lampadario in longitudinem ducto, tres vel quinque lampades in minoribus ecclesiis affigantur, in maioribus septem vel tresdecim. Haeque, ordine recte collocatae, dimidio fere cubito inter se distent.

De numero lampadum.

Lampadario in orbem ducto et instar turris columnaeve erecto plures lampades, pro illius fabricae ratione, affigi possunt. At in omni lampadario cautio sit, ut lampades impares sint.

De loco lampadarii.

Omne vero lampadarium, ex una etiam lampade constans, non a latere, sed e regione

conspectuæ altarîs, aut sacrarum reliquiarum, aut sacrae imaginis, ut supra, appensum, et ad praescriptum distans, recta constituatur, ductorio funiculo adiuncto. Tam longe autem appensum, ab altarîs scabello distet, ut, si forte aliquando stillans est, non inquinetur oleistilla sacerdos aut clericus, dum initio Missae uterque in imo scabelli gradu est; rursusque a pavimento ecclesiae in altum non minus septem cubitis ducatur, amplius vero pro ratione ecclesiae.

E lampadibus, cum una solum, quae colluceat, accendenda est, illa in medio collocata tantum accendatur.

CAP. XIX.

DE BAPTISTERIO

His omnibus expositis, nunc locus est, ut ad baptisterii rationem formasque commonstrandas transeamus. Baptisterium igitur cum sacrario in singulis cathedralibus, et item, ut in conciliis nostris provincialibus praescriptum est, parochialibus, atque in aliis etiam quibusvis ecclesiis, ubi vel animarum cura geritur, vel facultate ab Episcopo ob causam data illud constitui concessum est, forma et modo infra praefinito, pro uniuscuiusque ecclesiae ratione amplitudineve extruatur.

De loco et forma cappellae baptisterii

Primo, in unaquaque ecclesia cathedrali et archipresbyterali, praepositali aliove nomine, quae caput plebis sit, baptisterii locus et forma haec esse potest.

Locus a fronte ecclesiae, prout situs fert, distans, ad meridiemque vergens, architecti iudicio deligatur: quo in loco sancti Ioannis Baptistae nomine sacellum cappellave, cuius vacuum sit triginta tribus circiter cubitis, exaedificetur insigni structurae opere, pro illius ecclesiae ratione.

Forma exaedificationis rotunda, aut octangula, aut sexangula, aliave eiusmodi, quae perfecti circuli fines non egrediatur, adhibenda est: illa vero accommodatior et decentior, quae octanguli similitudinem exhibet.

Tectum aedificii huius fornicato, concameratove opere sit, ac pro modo formae eminentius fastigiato, laminisque plumbeis operto; tum in ipso summo fastigio e tholo constet, unde lux ab omni parte excipiatur.

Pavimentum e marmore lapideve solido, et opere tessellato, aut, ubi id non potest, testaceo saltem fiat, a soloque viae publicae extet altius gradibus tribus pluribusve; modo ne solo ecclesiae altius sit.

Ianua ad occidentem versus spectet, parvo vestibulo ornata, formaque, ut supra, in ostio ecclesiae demonstrata.

Fenestrae plures, pro aedificii modo et architecti periti iudicio; singulae autem forma eidem architecto probata pro ratione aedificii.

Aedificii totius altitudo, usque ad summum fastigium ducta, latitudini respondeat, pro operis ratione; idque de consilio item architecti.

De altari cappellae baptisterii.

Altare unum tantum in hoc sacello exaedificandum est, cubitis duobus a pariete ad orientem

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

versus extracto distans, si modo amplitudo sacelli tantum spatii ferat; forma autem reliquorum altarium et modo praefinito fiat, muniatur, saepiatur, instruatur atque ornetur. Super quo item altari in pariete expressa sit sacra historia sancti Ioannis Baptistae, Christum Dominum baptizantis.

Si vero ne altare quidem praefinita amplitudine et ratione extrui ullo modo potest, illius saltem loco sit icona, aut pictura sacra, in pariete expressa, sancti Ioannis item Baptistae.

De loco baptisterii, ubi separatim ab ecclesia extrui non potest.

Ubi praeterea sacellum sancti Ioannis Baptistae ab ecclesia separatum non est, neque item prae facultatibus exaedificari potest, tunc in sacello ecclesiae baptisterium forma infra suo loco demonstrata fieri poterit, concessu Episcopi.

De distinctione baptisterii, more Romano et Ambrosiano.

Sequitur, ut baptisterii formam demonstramus, quam ita distinximus, prout baptismi ministrandi nunc usus est. More Romano baptisterium illud diximus, illam scilicet baptisterii formam accommodatam ad baptizandum aquae effusione, cum in ecclesiis fere omnibus, ritu Romano utentibus, ita baptizari moris et consuetudinis frequentioris hodie sit. Alteram porro formam, extractam ad usura baptizandi immersione, appellavimus baptisterium Ambrosiano more, utpote cum hic immersionis usus in ecclesiis ritus Ambrosiani servetur ac retineatur.

De situ et forma baptisterii more Romano.

Situs baptisterii in media cappella esse debet; isque cura late patens cubitos undecim, tum ita profundus, ut a cappellae pavimento descendatur iribus saltem gradibus; hocque descensu, et aliquantula profunditate, aliquam sepulcri similitudinem exhibeat. In imo aulem graduum descensu spatium vacuum sit, quod per diametrum ample pateat cubitos septem et uncias sexdecim. In eo spatio medio vas baptisterii, in quod aqua defluet, ponatur: cuius latitudo vacua per mediam rectam lineam sit cubitis tribus, altitudo duobus. Forma autem sit vel rotunda, vel octangula, vel alia, quae cum forma cappellae conveniat. Conficiatur vero ex uno, si potest, lapide solido marmoreo, vel alterius generis; aut e duabus pluribusve laminis marmoreis lapideisve, crassitudine unciarum octo. Eaeque laminae solidae nec spongiosae sint, recte atque apta commissura inter se compactae, ac firmiter conglutinatae; intrinsecus praeterea opere levigato expolita; extrinsecus decenter ornatus specie pie exculptae.

Huius vasis fundus sternatur, ac solidetur, si ex uno tantum lapide non constat, sectilibus crustis marmoreis siliceisve, apte, ut supra, inter se connexis bitumineque bene firmatis. Undique item divexus ac paululo acclivior sit, exiguos aliquot canaliculos habens, quibus ad foramen, medio situ sub basi columellae suffossum, aqua derivetur. Sub fundo praeterea huius vasis cisterna parvula, pro sacrario, loco subterraneo effodiatur, in quam aqua, ex infantis qui baptizatur capite dilapsa, confluat.

In eiusdem fundi locive medio columella marmorea figatur erigaturve, supposita eius scapo basi triangula aut quadrangula sexangulave, aut alia, quae videbitur, forma: eaque polite et ornato opere decenter elaborata.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

In columellae huius summa parte vas ipsum baptismale, in quo per totum annum baptismalis aqua servabitur, apte decenterque collocetur. Quod vas forma rotunda vel octangula sit, aliave eiusmodi, quae respondeat formae cappellae vasisque inferioris; late autem pateat cubitos duos, profunde autem uncias circiter duodecim, aut paulo amplius, pro urbis locorumve amplitudine proque ecclesiarum ratione. Hoc vas, altius collocatum, illo inferiori esse poterit unciis circiter sexdecim: altitudine scilicet, ab inferioris summo labro ad huius, quod superius est, vasis labri summitatem, perpendiculari ducta.

De cochlieari argenteo.

Cochleare argenteum, ad aquam infantis, qui baptizatur, capiti infundendam, adhibeatur; idque e superiori vase manubrio, a summa parte paululum adunco, appendatur. Eiusmodi sit, ut ab illius ore, e parte sinistra, labrum paulo contractius, instar parvuli canalis, existat, unde in infantis caput aqua tenuiter effundatur.

De situ et forma baptisterii more Ambrosiano.

Atque haec quidem de forma et situ baptisterii more Romano; nunc sequitur situs et forma more Ambrosiano.

Primo, situs baptisterii in media cappella, atque eiusmodi, ut gradibus eo cum descendatur ad instar sepulchri sit; quemadmodum supra in forma baptisterii Romani demonstratum est. Vasis autem baptismalis forma, quam ex antiquis baptisteriorum vestigiis perveterem esse animadvertimus, haec ipsis baptisteriis extruendis praefinita in eiusmodi ecclesiis, cathedralibus, plebanis, praepositorialibus, archipresbyteralibusve adhibenda erit.

Vas e marmore lapideve solido, non spongioso fiat: quod si ex uno tantum integro lapide marmoreo fieri potest, ad baptismalis fontis, instar sepulchri, extruendi usum accommodatius erit; si minus ex uno solo, e duobus; ac si ne ex his quidem, e pluribus lapidibus quadratis, apte inter se compactis bitumineque firmiter consolidatis extrui potest. Qui lapides crassitudine unciarum octo ab interiori parte levigato opere expolito, ab exteriori decenter pia sculptura elaborati esse debent. Forma, ut illud superius more Romano, octangula aut rotunda, aut alia cum aedificii ratione convenienti. Altitudine ab ima ad summam partem ducta esse debet cubitorum duorum. Latitudine, per vacuum ducta, tricubitali.

Foramine ab ima parte, quae ad orientem versus statuatur, triunciali sit: unde, cum aqua baptismalis renovatur, vetus in sacrarium, quod subtus, ut infra demonstratur, instar parvulae cisternae extruetur, defluat. Id vero foramen ligno querneo vel fraxineo, eoque arido, stuppae involucris obducto, aut alia firmiori ratione, bene obstruatur.

Fundo solido integroque constet, si ex uno tantum lapide factum est; si vero a pluribus, fundum habeat accurato diligentique testaceo opere confectum, et solide ita pavimentatum, ut ne rimula quidem sit, unde aqua sensim effluere ullo modo possit. Eiusmodi praeterea fundus sit, ut totus accliviter pendeat ad foramen versus. In umbilico cappellae situsve praefiniti, eiusmodi vas, firmiter communitum, statuatur, ut supra.

Cisternula, in quam aqua baptismalis, cum renovatur, effluet, a parte orientali pro sacrario suffodiatur in plano, quod circum baptisterii vas est. Quae cisternula, prope baptismali vasi adhaerens, ex ostiolo undique cubitali constet; hocque valvulis sera ac pessulo firmiter muniatur;

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

tantumque pateat, cum per illud, aperto vasis foramine, aquam effundi opus est.

Communia baptisterii Romani et Ambrosiani.

Huius baptisterii Ambrosiani et Romani, quod ad extructionem attinet, haec communia esse possunt: operimentum, seu ciborium, situs spatium, saepimentum, ornatus, tectum et conopoeum, ut mox infra uniuscuiusque forma demonstratur.

De ciborio.

Operimentum igitur, quod *ciborium* dicunt et utriusque baptisterii usui accommodatum esse potest, e marmore lapideve solido in ecclesiis insignioribus fiat; et columellis pilastrisque angustioribus, ut in intercolumniis satis commodi spatii detur, altitudine duorum cubitorum suffultum, firma structura nitatur. Quae columellae pilastrataeve, ubi ritu Romano baptisterium est, vasis inferioris labro summo fixae collocentur; ubi Ambrosiano, in vasis ipsius baptismalis labro consolidatae haereant.

In earum columellarum summitate epistylia et zophori ornatus decens, coronaeque de architecti consilio adhibeatur, tum totum opus operimenti contegatur tecto marmoreo, forma orbiculari aut pyramidalis: in cuius summa parte statua collocetur sancii Iohannis Baptistae, Christum Dominum baptizantis. Spatia autem illa, inter pilastratas interiecta, valvulis aeneis, aliqua pia historia conflatis, ita occludantur, ut, cum usu venerit, amoveri queant.

De mensa

Vasi baptisterii, sive Romano sive Ambrosiano more, forma supra praescripta extracti, et ceteris item, alia forma infra demonstratis, ad baptismalis aquae asservandae mundiciem, mensa e duabus tabulis nucis constans, fibulisque ferreis media inter se iuncta, et inter ciborium vasque ipsum collocata adhibeatur; qua eiusdem vasis ostium pro illius vasis forma et modo plane tegatur et claudatur. Quae mensa, ubi ritu Ambrosiano mergendo baptizatur, in baptisteriis solum amplioribus locum habeat, ne infantis immersio impediatur; in omnibus autem, ubi ritu Romano baptismus infusione ministratur, esse potest.

De situ utriusque baptisterii.

Situs vero utriusque baptisterii forma eadem sit, qua vas baptismale et cappella. Huius situs planum solidetur tessellato opere marmoreo, cingatur columnario opere a summo gradu.

De columnario.

Forma columnarii sit pro baptisterii aedificationis modo. Constet columnis octo, ordine singulis; aut sexdecim, ordine binis: si sexangula forma, ex columnis sex aut duodecim, pro formae

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

ratione. Ornetur et cingatur a summa parte zophoro et coronicibus de architecti consilio. Operiatur tecto laqueato, aut fornice, aut opere concamerato, arundinibus firmiter contexto, tectoriique incrustatione, et albarii operis caelati inauratique specie exornato. Intersaeptum sit etiam hoc columnarium clathrato opere, ab una ad alteram columnam ducto; atque ita omnino, ut de clathratis ferreis cappellarum supra praescriptum est.

De conopoeo.

Conopoeum ad ciborium totum contegendum adhibeatur: idque e serico, aut subserico, coloris albi sit, qui color mysterii huius sacramenti rationibus respondet; non tamen e tela decenti eiusdem coloris vetatur.

De armario sacri chrismatis etc.

Armarium autem, in quo sacri chrismatis et olei cathecumenorum vasculum, liber ritualis sacramentorum, mantilia, et reliqua, ad baptismi ministrationem necessaria, reponuntur, ad baptisterii Romano Ambrosianove more extracti usura in ipsa cappella ab aliquo latere in pariete, aut parieti adhaerens, de consilio architecti fieri poterit; valvis sera et pessulo bene clausum, marmoreoque opere sculpturave piis imaginibus elaborata ornatum; intrinsecus autem partitum ac decenter distinctum, pro ratione et usu rerum, quae ibi asservandae sunt, tum vero tabulis populeis circumamictum, aut aliis eiusmodi, ut ab humiditate, quae ex muro aut marmore existit, omnino defendatur. Panno autem serico albi coloris undique circum vestitum sit.

De baptisterio angustiori.

Ubi vero prae situs angustia, aut prae tenuitate facultatum, sancti Ioannis Baptistae sacellum et baptisterium ita amplum atque altum extrui non potest; eadem tamen utriusque servata forma, angustius fiat, ita ut baptisterium, remoto columnario opere, clathris solum ferreis gradui, quem unum tantum in descensu habeat, affixis cingatur, et tecto sacelli solo operiatur, cum alterum proprium prae aedificii humilitate habere non queat. Facultas praeterea operimenti ciboriive, etiam cum armario coniuncti, ex ligno, forma ut infra demonstrata, construendi erit, ubi marmoreum illud fieri non poterit.

De altera sacelli situsve forma, ad utriusque baptisterii, et Romani et Ambrosiani, usum.

In omni ecclesia parochiali, aliave inferiori, ubi fontem baptismalem constitui concessum sit, intus ad ostium maius, et a latere, ubi evangelium legitur, sacellum cappellave extruatur; quae instar aliarum cappellarum lateralium sit, quae pro altaribus exaedificantur. De illius pavimento, limine, longitudine, latitudine, altitudine, loto denique spacio, fornice, clathris ferreis, aliisve et ceteris serventur quaecumque in aliis cappellis, quae cum altaribus sunt, praescribuntur.

Quibus vero in ecclesiis, prae situs angustia, extrui non potest quae tantae magnitudinis sit, quantam praefinivimus, ea tamen omnino exaedificetur, quae situs sui spacio baptisterii saltem opus

totum supra demonstratum capiat; tum praeterea aliquantulum loci sit sacerdoti baptismum ministranti et compatribus. Si vero ab evangelii parte ad praescriptum cappella haec extrui nullo modo potest, ab altera parte, ubi praefinita forma et commodius possit, ea exaedificetur arbitrio Episcopi, ut infra exponitur.

Ubi autem per loci angustias, ne ab altera parte, neque hac exigua quidem magnitudine, fieri cappella potest, tunc ab evangelii latere ad ostium paries aliquantulum ita concavetur, ut foris etiam ad hemicycli formam promineat; in qua concavitate baptisterium totum aut pars apte cohaereat; et clathris ferreis a tribus partibus saepiatur.

Ubi praeterea neque hac forma extrui potest, ab eo ipso latere prope parietem illud collocetur, ea tamen adhibita ratione, ut ne vel impedi, vel occupari a situ ianuae possit, quae ab eo latere fiet; et clathris item, ut supra, muniatur, ita tamen ut inter haec et ipsum baptisterii opus spacii tantum intersit, quantus est cubitus, aut paulo amplius pro situs ratione. Illa autem cautio, ne baptisterii situ ianua, quae a latere maioris ostii est, impediatur, adhibenda est etiam accurate in omni, infra demonstrata, baptisterii forma.

Verum quo maxime, si potest, caveatur, ne baptisterium parieti proximum adhaereat, cum ecclesia, nullis etiam navibus constans, ampia tamen est; tunc ad illius ostium, ab eodem evangelii latere, situs, qui ab uno et altero pariete cubitis duobus vel pluribus pro spacii modo, servata illa, ut mox supra, ratione aequae distet, clathris ferreis, forma quadrata aut octangula vel eiusmodi praefiniatur. In cuius situs medio baptisterium, cuiusmodi forma sit, ita collocetur, ut ab omni clathrorum saepimento, cubiti unius et dimidii saltem, si potest, spatio absit.

Si vero navibus et intercolumniis, non valde inter se distantibus, ecclesia extracta est, intra illius tantum intercolumnii, ecclesiae ostio maiori proximi, fines, ab eo ipso evangelii latere, aut in eo spatio, quod intercolumnio et ianua maiori continetur, baptisterium, praescripto spatio, clathris ferreis concludatur; atque ita, ut is situs conclusus formam quadratam, aut octangulam, aliamve, quae pro loci ratione commodior decentiorque videatur, exhibeat.

Quaecumque vero de forma clathrorum et altitudine, loco de cappellis, supra dicta sunt, eadem in clathris pro baptisterio servanda erunt. Baptisterium quocumque situ vel forma in ecclesia constructum, si Episcopi iudicio prae tenuitate facultatum cancellis ferreis saepiri non potest, nec marmoreis item, ligneis saltem muniatur, ut de cappellis praescriptum est.

De loco baptisterii a dextero latere.

Ubi Episcopi iudicio a dextero potius quam a sinistro ecclesiae latere commodius, praescripta ratione, baptisterium constitui queat, ab eo, eiusdem facultate data, ponetur, servata in ceteris proxime praescripta ratione.

Baptisterii cappella, seu hemicyclus, seu paries, proxima pictura sancti Ioannis Baptistae ornatur, Christum Dominum baptizantis. In eiusmodi cappella aut loco situve baptisterium, ad quod uno pluribusve gradibus descensus fiat, et forma, in caeteris etiam superius demonstrata, ecclesiaeque vel Romanae vel Ambrosianae usui accommodata extruatur, si pro facultatum ratione potest; si minus, forma sequens formanda est, more Romano.

Forma secunda baptisterii more Romano.

Vas rotundum, aut alia decenti forma, quae videbitur, e marmore aliove solido lapide, per

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

diametrum late cubitis duobus et dimidio patens fiat; profundum unciis octo aut decem ad summum; et in fundo sensim concavum, cum suis, ut supra, canaliculis. In base columnave collocabitur, a pavimento autem usque ad labrum vasis non altius cubitis duobus. In eius medio foramen, digito circiter patens sit, quod per columellam basemque usque ad parvulam cisternam, effusae aquae baptismalis excipiendae causa suffossam, penetret.

De altero vase.

Praeterea in eiusdem vasis medio, alterum etiam vas, marmoreum itidem, forma simili at amplitudine minori, ita ut per diametrum cubito uno et unciis octo, cum ipsius vasis crassitudine, late patens, statuatur. Idque vas sustentetur aliquo marmoreo lapideove fulcimento, quod in vase inferiori nitatur. Hocque ipso in vase minori baptismalis aqua asservetur.

Forma secunda baptisterii more Ambrosiano.

Forma autem baptisterii Ambrosiani secunda haec erit.

Vas modo ac forma, ut mox supra more Romano praefinita, fiat: at in medio non perforatum, sed profundius excavatum; nec vero superiori vase, ut illud, constet. Sin autem vas ipsum non ex solido lapide factum sit, ita ut aqua sensim disperdatur, in eo inseratur aliud vas stamneum aereumve stamnatum, donec aliud lapideum solidum, nec rimosum spongiosumve paretur.

De sacrario.

Sacrarium autem ad baptisterii huius, more Ambrosiano extracti, usum fieri potest uno aut altero modo, infra demonstrato de sacrariis; ita tamen, ut et baptisterium et sacrarium intra unius saepti fines concludantur.

Communia utrique secundae baptisterii formae.

Pavimentum autem baptisterii, cuiusmodi forma, sive Romano sive Ambrosiano usu, demonstrata sit, etiam in ecclesia ita profunde sternatur, ut si minus tribus gradibus, uno saltem ad baptismum descendatur; quamvis baptisterii vas columella suffultum emineat.

Baptisterio, quod extra cappellam hemicyclive concavitatem totum vel ex parte positum est, sive parieti inhaereat, sive ab eo distet, fiat tegumentum, aut opere fornicato, quod duabus pluribusve columnis, ab ipso pariete paululum extantibus, suffulciatur; aut struatur tabulis sectilibus, iisque pictura pie ornatis; aut e tela picta fiat. Quod e ligno aut e tela integumentum cathenis ferreis e tecto pendentibus, aut alia firma structura sustineatur.

De ciborio et armario.

Ciborium vero et armarium utriusque commune eiusmodi fiet. Pyramidis forma illud extruetur ex tabulis sectilibus nuceis, polite elaboratis, et, ubi potest, pictis etiam atque decore inauratis. Quae

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

tabulae, inter se apte commissae et compactae, omni coaxatione cohaereant, earumque commissurae parvulis tenuibusque assulis coronicibusve recte annexis ita contegi debent, ut nec pulvis, neque ullae aliae sordes in baptisterium penetrent.

Id ciborium labro vasis inferioris baptisterii, si Romani moris est, si Ambrosiani, summitate labri ipsius vasis baptismalis, nitatur atque suffulciatur. A cuius ciborii parte superiori armarium parvulum, asservandis sacris oleis aliisque rebus ad baptismi ministrationem necessariis accommodatum, extrui debet, quod a summo vase distet unciis circiter octo; intrinsecus autem tela serica coloris albi bene circumvestiatur.

De ciborii altera forma.

Ciborii praeterea forma altera esse potest: quae e ligno etiam, ut altera, confecta, columellis et pilastratis ligneis suffulta, eodem modo fiat, quo supra demonstrata est forma ciborii marmorei.

De valvis ciborii.

Ciborii valvae, quacumque forma illud sit, anteriorem parielem ecclesiae spectare debent; ut et baptizantis sacerdotis facies, et infantis qui baptizatur caput ad orientem versus respiciat. Nec vero intrinsecus, sed extrinsecus illae aperiantur: et amplae praeterea sint, ut iis apertis totius baptisterii dimidia pars pateat. Clave autem, sera pessuloque firmissime claudantur.

De baptisterii forma tertia ex usu Romano tantum.

Alia tertia sequitur baptisterii forma, quae usui Romano tantum accommodata permitti poterit, ubi Episcopus prae magna inopia necessario illam concedendam censuerit.

Lapis marmoreus solidus, opere sculptili, eiusmodi appareatur: qui forma ovata sit, ac longe cubitos duos et uncias octo pateat, late cubitum unum et uncias duodecim. In quo lapide vasa duo, eaque unciarum trium intervallo inter se disiuncta, scalpro polite concaventur; quae et forma rotunda sint, et eadem altitudine amplitudineque item. Tum columella etiam, ad formae praescriptae modum, sub ovato lapide statuetur.

E duobus bis vasibus unum erit, ad altare maius vergens, in quo aqua baptismalis asservabitur; alterum, in quo dum baptizatur aqua eadem effundetur, idque spectans ad parietem altari maiori oppositum. Ideoque in huius fundo parvulus canalis fiat, per quem ad foramen, quod a latere in una parte fodietur, aqua ducatur, indeque per columellam intus vacuum penetrans, ad subterraneam parvulam cisternam defluat.

Hoc item baptisterium operimento ciboriove ligneo, ex praescripta supra forma, contegatur, armariolo item, ut supra, extracto, et conopoeo item adhibito. Haec de baptisterio; sequitur de sacrario brevis instructio.

CAP. XX.

DE SACRARIO

Sacrarium igitur praeter illud quod cum baptisterio iunctum est, alterum etiam, quod aliis usibus in ecclesia esse debet, in omni cathedrali, praepositali, archipresbyterali, parochiali et alia quavis ecclesia, in qua Missa aliquando celebratur, extruatur ad unius vel alterius formae, quae sequitur, praescriptae modum. Idque in cappella maiori, si commode potest, neque ullum impedimentum praebet, vel alio ecclesiae loco, qui sacristiae propior sit, eiusque usui accommodator, a populi autem conspectu remotior; vel in ipsa potius sacristia, si haec ampia sit, ac praesertim si ecclesia frequentior eiusque clerus multus.

Sacrarii prima forma.

Sacrarii prima forma haec sit, ut vas scilicet e marmore lapideve solido fiat, instarque fontis baptismalis concavetur. Longe patens sit cubitum unum, late uncias sexdecim; forma rotunda, vel ovata, vel quadrata, aliave, quae minus situm impediatur. In medio fundo concavo foramen habeat forma quadrata, quod large ab omni parte pateat uncias circiter quinque.

Suffulciatur columella quadrata aliave pro ratione vasis, supposita parvula basi, ita ut ab ecclesiae pavimento usque ad summum eius labrum alte extractum sit cubitis duobus.

Habeat sub foramine parvulum tubulum aquaeductumve, in media columella effossum scalptumve: qui, quadrata etiam forma, ampie itidem pateat uncias quinque, ut per eum aquae, cineres, aliaque id generis, quae effundentur aut proiicientur, deorsum effluent. Infra hunc tubulum aquaeductumve cisterna suffodiatur, in quam quaecumque effusa proiectave erunt, recipiantur.

Id sacrarium integumento operiatur, quod ex tabulis nuceis sit, atque eiusmodi, ut a parte superiori sensim leni acclivitate, quasi pyramidis instar, emineat. Claudatur autem firmissime pessulo, sera et clave.

Sacrarii forma secunda.

Altera praeterea sacrarii forma haec erit. Fenestella in pariete, unciis viginti vel cubito, prout illius crassitudo est, concava extruatur; quae cubito etiam uno ac paulo amplius late pateat: alta vero sit cubito item uno et dimidio. Ab ecclesiae pavimento in altitudinem extruatur cubitis circiter duobus. Cuius fenestellae solum e solido lapide eoque concavo sit, in quo foramen insit, ut supra.

Forma ampie quadrata: tum aquaeductus et subtus item suffossa cisternula: valvulis suis, sera et clave ocludatur.

CAP. XXI.

DE VASE AQUAE SANCTAE

Hactenus de sacrario, nunc de aquae sanctae labro vaseve: quod e marmore lapideve solido, non spongioso, ac sine rimis sit, columellaeque scapo, decenter elaborato, suffulciatur. Collocetur

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

non foris, sed intus in ecclesia, ita ut e conspectu ingredientium sit, a latere dextro, ubi potest. Alterumque collocetur qua ingrediuntur viri, alterum qua mulieres. Parieti non inhaerens, sed ab eo distans pro situs spatio, columella, ut supra, aut pila baseve sustentetur, in qua nihil prophanum appareat. Aspergillum decens habeat, e labro catenula appensum, quod vel ex aurichalco, vel ex ebore, vel ex ferro, polite tamen elaborato, vel ex alio genere quod conveniat, conficiatur; a summa parte none spongia constet, sed e setis. E spongia autem esse potest, si in pilula ex argento, aurichalco aut stamno undique perforata illa includatur, praefixis extrinsecus setis.

CAP. XXII.

DE AMBONIBUS ET SUGGESTU

Habenda est quoque in ecclesiis insignioribus ac praesertim in basilicis cathedralibus ratio ambonum; quos et magnos, et ornate confectos, et tabulis marmoreis ornatos extitisse, in basilicis Romanis perspici licet, et alibi etiam aeneis, caelato sacrarum imaginum opere expressis.

De duobus ambonibus.

Item duo pro ecclesiarum magnitudine constitui possunt: unus altius extractus, de quo evangelium, alter de quo epistola lectiove sacrae scripturae in maioribus solemnitatibus pronuncietur. Hicque paulo depressior sit quarti ille unde evangelium legitur.

De uno ambone.

Unus etiam tantum ambo, ut in multis ecclesiis cernitur, esse potest, qui et evangelii et epistolae simul lectioni usui sit: ita tamen ut in eo locus, unde evangelium recitatur, aliquanto eminentior sit; pars vero, unde epistola, aliquo gradu inferior sit. Infima item pars sub ambone vel alius locus inferior detur, ubi cantoribus clericisque spatium sit, unde in solemnitatibus certisque diebus de antiquo Ecclesiae more stata cantica, praesertim inter epistolam et evangelium, canant.

In ambone, ubi potest, constituentur duo graduum ordines: unus, quo fit ascensus ad orientem versus; alter occidentem spectans, quo fiat descensus.

De situ ambonum.

Si unus tantum ambo in ecclesia constituendus sit, is a latere evangelii statuatur. Si duo, unus, unde scilicet epistola legitur, a latere epistolae; alter vero, qui est evangelii, ab evangelii latere constituatur, ita ut diaconus, inde evangelium legens, ad meridionalem ecclesiae partem vertatur, ad quam viri conveniant. Atque ii quidem e marmore lapideve alio confici debebunt, et ornari praeterea aliquo piaae sculpturae opere. Aut e latericio lapide exaedificari possunt, exornari tamen eos decet laminis marmoreis lapideisque ornate elaboratis, aut aeneis iisque inauratis: quales hodie etiam visuntur.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

De suggestu.

In unaquaque autem ecclesia parochiali, ubi ambo constitui non possit, unde et evangelium pronuntiari et sacra concio haberi possit suggestus omnino, ex tabulis sectilibus iisque firmioribus, decenti opere et forma, ab eodem evangelii latere extruatur; unde et evangelii lectio et concio sacra haberi queat.

Illud denique caveatur, ut cum ambones, tum suggestus in gremio ecclesiae, loco conspicuo, unde vel concionator vel lector ab omnibus et conspici et audiri possit, apte collocati, ab altari maiori, ut pro ecclesiae ratione fieri decore potest, non longe admodum sint: quo sacerdoti, ut decretum est, intra Missarum solemniam concionanti, commodiori usui esse queant.

CAP. XXIII.

DE CONFSSIONALI

Demonstrata ambonis ac suggesti item forma, unde sacra vel lectio vel concio habetur, restat aliqua etiam instructio operis lignei, ad poenitentium confessiones audiendas recte decenterque accommodati, quod *confessionale* appellamus.

De confessionalium numero.

Primo igitur in ecclesia cathedrali confessionalia totidem construantur, quot pro iubilei indulgentiarumve celebritate, aut solemnitatum ratione, sacerdotes confessarios constitui adhiberive opportunum necessariumve videbitur. In singulis item ecclesiis collegiatis, saecularibus, regularibusve totidem etiam, quot sane requiruntur, pro confessariorum sacerdotum ratione, qui in frequentiori populi concursu esse adhiberive ibi plerumque solent.

In unaquaque praeterea parochiali ecclesia statuatur confessionalia duo, ut viri, quod saepe non sine irreverentia loci sacraeque illius actionis et offensione piorum cernitur, cum mulieribus ne confuse permixti, neve etiam dense inter se compressi sint, cum ad sacram confessionem frequens concursus est, sed ita distincti, ut hi in uno, illae in altero confiteantur, quemadmodum in plerisque huius provinciae ecclesiis certus iis ipsis et distinctus est locus; tum praeterea, ubi illud non ex provinciali decreto distingui iussum est, ut unum parochi, alterum confessari alii sacerdoti usui sit, si quem ab Episcopo probatum ille aliquando, eiusdem concessu, in frequenti confitentium multitudine adhibere necesse habeat. In qua vero parochiali ecclesia plures parochi, portionarii, aliive sacerdotes, etiam coadiutores sunt, qui confessionis audiendae munus exercent; totidem item confessionalia fieri debebunt, quot sane illi sunt. Quod vero de duobus confessionalibus, in unaquaque parochiali ecclesia statuendis, supra animadversum est, id etiam praestandum erit in singulis ecclesiis, quae licet parochiales non sint, tamen iis ipsis, aut parochiali quovis iure subiectae, aut annexae, aut adiunctae, aut intra earum fines constitutae sunt; aut eiusmodi sunt, in quibus aut sacerdos quispiam residere, qui idem confessarii munus obeat, aut parochus, quovis iure, vel quavis causa debeat soleatve.

In ecclesiis item non parochialibus, ubi doctrinae christianae scholae exercentur, confessionale adhibeatur, unum saltem; vel duo item, si utriusque sexus schola christiana ibi

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

exerceatur; vel demum plura etiam, ubi plures confessarii sacerdotes, tempore scholae christianae, adhibentur ex decreto provinciali.

Forma confessionalis.

Forma, ad cuius praescriptum confessionale extruendum erit, haec est, qua servata, licebit aliqua praeterea ornamenta adhibere, utpote in anteriori parte coronices elaboratas aliudve ornati genus decens.

Primo, ex tabulis sectilibus, vel nuceis, vel certe alterius cuiusvis generis, totum sit; saeptum scilicet iis, et a latere utroque, et a tergo, et a parte superiori eisdem intectum: a parte anteriori apertum omnino, neque ullo modo occludatur.

Habeat tamen, praesertim in frequentioribus ecclesiis, ostium ex crate cancellisve ligneis, inter se unciarum circiter quattuor spatio distantibus, cum sera clavique, ut cum confessarius in eo non est, ne ibi, cum irreverentia ministerii quod ibi agitur, laici vagique et sordidi homines sedeant otioseve dormitent.

De basi.

Basis huius confessionalis, ubi sacerdotis confessarii et poenitentis pedes innixi haerent, ab ecclesiae pavimento alta extet, unciis ad summum octo; late cubitis duobus, longe cubitis circiter quattuor pateat.

De sede confessarii.

Sedes confessarii in eo sit: quae a basi alta sit cubito et unciis circiter tribus; lata a dextera ad sinistram cubito item et dimidio, a fronte ad tergum uno tantum cubito.

De confessionalis altitudine.

Totius huius confessionalis structurae altitudo, a basi usque ad summum ducta, cubitis quattuor constet.

De assula, in qua confessarius nitatur.

In parte interiori tabulae intermediae inter confessarium et poenitentem assula item collocetur, in qua ipse confessarius, brachio nixus, haerere possit; eaque instar repaguli sit, ita ut et deprimi, et rursus, pro libito, extolli queat.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

De scabello poenitentis.

A parte exteriori, poenitentis scabellum, ab ima parte latum unciis quattuordecim, basi innixum, et tabulae intermediae haerens, accliniterque ab imo ad summum ascendens, altum a basi extet cubito et unciis viginti. Cuius summitatis tabella leniter acclivis sit, in qua poenitens manibus supplicibus niti possit, dum in confessione genibus flexis est; eademque lata unciis duodecim, longa cubito uno et dimidio.

De gradu scabelli.

In ima parte habeat hoc scabellum gradum annexum, super quo poenitens genua flectat, quod supra basim emineat uncias octo; late pateat uncias sexdecim, ea longitudine qua scabellum.

De fenestella intermedia.

Fenestella in medio tabulae, quae inter confessarium et poenitentem interiecta est, fiat, cuius pars ima emineat supra sedem confessarii cubitum et uncias octo: quae unciis sexdecim alta, duodecim vero lata sit. Haec vero fenestella divisa sit in spatia paria tria, relictis in ipsa duabus columellis, seu parvis fulcimentis eiusdem tabulae. Cui fenestellae, a parte poenitentis, affigatur lamina ferrea, piena foraminum: quae singula instar ciceris minuta parvaque sint.

Fenestellae praeter, a parte confessarii, configatur tela tenuis saia, aut multitia, quem *buratum* dicunt.

De imagine crucifixi.

A parte poenitentis, quae exterior est, loco supra fenestellam, crucifixi imago, in charta religiose expressa, apponatur.

De iis, quae affigenda sunt certis confessionalis tabulis.

Tabulae item inter confessarium et poenitentem interiectae affigatur, ab illius anteriori parte, alia tabula quae transverse pateat cubitum unum: ita ut pars paulo maior ad poenitentem versus, altera ad confessarium versus spectet.

In huius tabulae parte, quae ad confessarium spectat, intus fixa collocetur et imago aliqua Christi Domini, aut beatae Mariae Virginia, et sub ea tum oratio illa praeparatoria, impressa ad usum confessoriorum sacerdotum, cum ad poenitentium confessionem audiendam accedunt, tum forma absolutionis.

Alteri etiam tabulae, quae a confessarii altero latere est, neque fenestellam habet, intus affixae sint litterae processus In Coena Domini, prout quotannis a Sanctissimo Domino Nostro promulgatae erunt.

In alia tabula, quae a tergo est, canonum poenentialium tabella collocetur.

Tabulae supra fenestellam, a parte scilicet confessarii, apponatur tabella casuum, quorum

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

absolutionem sibi Episcopus reservavit, quique alio quovis iure, vel eidem, vel summo Romano Pontifici reservati sunt.

De capsulis eleemosynariis in confessionali non struendis.

Nec in eo confessionali capsulae loculive ulli omnino colligendae eleemosynae causa struantur quovis praetextu, aut eidem prope affigantur.

Confessionalia, quo loco ecclesiae constituenda.

A latere ecclesiae, extra cappellae maioris ambitum, loco aperto patentique confessionalia constituentur: partim a meridionali regione, partim a septentrionali.

In aliis etiam ecclesiae locis, pro ratione amplitudinis et situs ecclesiae, Episcopi concessum aliquando collocare licebit, ut in cappellis quibusdam, ampie patentibus, aut in earum aditu vel limine, ita ut confessarius intra clathri saepta, poenitens vero extra sit; quo fiat ut clathris cappellae arceantur qui, inordinate concurrentes ad sacram confessionem, nimisque prope alium, qui tunc peccata sua confitetur, vel ipsum poenitentem, vel confessarium facile interturbant.

De loco confessarii, et poenitentis item.

Confessionale in ecclesia si ab evangelii, quod in altari maiori recitatur, latere collocabitur, tunc poenitentis scabellum et fenestella a dextera confessarii sit; rursusque ab illius sinistra, cum a latere epistolae illud erit: ut et confessarius a parte superiori ecclesiae semper sit, et poenitens aspectu sit ad maius altare caputve ecclesiae versus.

CAP. XXIII.

DE TABULATO AD USUM ECCLESIAE DISTINGUENDAE

Et quoniam, ex instituta antiqua, a beatoque Chrysostomo testificata consuetudine, et in plerisque huius provinciae locis olim visitata, in ecclesia separatim a foeminis viri esse debent, forma et modus distinctionis ecclesiae eiusmodi esse potest. In ecclesia igitur, insigniori praesertim, a cappellae maioris ingressu usque ad ianuam maiorem, tabulatum, per medium ecclesiae gremium recta ductum, columellis ligneis solidis, quinque cubitorum spatio singulis inter se distantibus, in pavimentoque firmiter agglutinatis, affigitur; ac si tabulae sectiles, ex quibus compactum est, aliquando amovendae sunt, canalibus parvulis in unaquaque columella ab uno et altero item latere excavatis aliove modo confectis, totum alte committitur. Cuius tabulati altitudo cubitis circiter quinque extruitur. Ita vero in ianua maiori committatur, ut illam mediam dividat, sicque divisa ac distincta, partim viris, partim mulieribus ad ecclesiam aditum divisim distincteque faciat.

Sint autem in tabulato ianae quaedam certis locis perspicuis: quae valvis et pessulis clausae, tunc solum aperiantur, cum ab una ad alteram partem transitum necessario fieri opus est. A qua parte autem concio habetur, quo facilius commodiusque fideles concionatorem conspiciant,

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

tabulatum, cum eo tempore demissius aliquanto extare debeat, a summa parte tabulis committatur, quae fibulis ferreis annexae, et hinc inde parvulis pessulis clausae, cum opus est, aperiri et demitti possint, eisdem fibulis appensae.

Quibus etiam in ecclesiis aliquando necesse est ut, cum ab una parte Missa celebratur, qui ab altera sunt eidem Missae sacro intersint; eadem ratio tabulati demittendi adhiberi poterit. Fibulae autem ad tabulati demittendi usum, ut genibus flexis fideles, a qua parte sunt, sacerdotem in altera celebrantem prospiciant, a pavimento distent cubitis duobus; si ad concionis audiendae usum tantum sint, cubitis tribus.

CAP. XXV.

DE SEDILIBUS MULIEBRIBUS, QUAS BRADELLAS DICUNT

Quibus in ecclesiis Episcopus aliquem bradellarum usum permittendum censuerit, earum forma sequens constituetur; quae in ecclesia a parte mulierum collocatae, cum ad sedendum, tum ad genua flectenda illis usui erunt. Pars vero mulierum septemtrionalis sit, nisi quibus in ecclesiis, pro ratione situs aliave causa, Episcopus aliter statuerit.

Asseres igitur, seu trabes parvulae querneae tres, crassitudine unciarum quinque, longitudine cubitorum trium et unciarum sexdecim, altitudine unciarum octo, in ecclesiae solo rectae suppositae, tribusque circiter cubitis singulae inter se disiunctae, tabulis sectilibus totidem, cuiusmodi generis sint, iisque singulis latitudine unciarum octo, aequali inter se spatio distantibus constrictae, una scilicet in medio, reliquae duae in extremitatibus, bradellas humiles easque tripartitas ita constituent, ut inde, cum usu venerit, ne impedimento sint, amoveri queant. Angustiores vero sint, ubi eas latiores loci situs non requirit. Atque haec quidem forma bradellarum; quae ab ea parte per ecclesiae longitudinem ductae, singulae cubito inter se distantes, totidem collocabuntur, quot pro ecclesiae amplitudine Episcopus concesserit. Sint autem procul omnino a cappella altaris maioris octo circiter cubitis, vel amplius pro ecclesiae ratione; a tabulato intermedio, spatio viae latae quattuor cubitis, pluribusve pro magnitudine ecclesiae; ab altero latere, via etiam tantidem spatii. Nec vero prope ulla aitarla sint, sed paulo remotiora. In medio autem bradellarum situ via praeterea transversalis sit, quae tantumdem pateat.

A parte autem ecclesiae quae virorum est nullae bradellae sint, quibus genua flectantur. Si quae vero sedilia conceduntur, ea, e tabulis item sectilibus confecta, forma oblonga sint, neque a tergo habeant longuria, quibus homines ab humeris nitantur; et vel parietibus haerentia, vel intra intercolumnii spatia recta potissimum collocentur.

Et eiusmodi sint, quae geri amoverive singula possint, prout usu venerit; atque ita disponantur, ut ecclesiae impedimento non sint; atque ita etiam ut qui sedent a sanctissimo Sacramento aversi non sint; neque rursus altaribus haereant.

CAP. XXVI.

DE TURRI CAMPANILI ET CAMPANIS

Atque haec quidem sunt, quae ad interiorem ecclesiae fabricam usumve pertinent. Nunc aliqua sequuntur, quae adiuncta ecclesiae sunt. Ac primo loco de turri campanarum, quam

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

campanilem dicunt.

Ubi campanarum causa turris exaedificanda est, haec mox infra demonstrata servari poterunt.

Sit turris campanarum quadrata forma aut alia, ut pro ratione ecclesiae locive architecto videbitur. In altum extruatur, illius iudicio, prò amplitudine item ecclesiae.

De tabulatis.

Habeat tabulata, quot idem iudicavit; imum autem fornicatum, reliqua superiora ex assulis firmis confecta, et summum opere item fornicato.

De fenestris.

Fenestras in singulis tabulatis habeat: quae ab omni parte extractae, longiusculae sint elegantioresque formam pro structurae modo exhibeant. Quae autem in summo tabulato, columellis aut pilastratis distinctae, ab omni latere patentiores sint; aut alia forma, de architecti consilio, pro aedificii ratione.

De scalis.

Scalas pro aedificationis item modo, ubi potest, cochlidias aut alia forma; easque vel lapideas, vel ligneas: quibus ad campanarum locum ascensus commodus sit, neque periculosus.

De fastigio.

Fastigium non triangulum, sed circulatum et pyramidale: in cuius summo, ut mysterii rado postulat, galli effigies, firmissime affixa, crucem erectam sustinere poterit.

De ostio.

Ostium valvis firmis, pessulis et clave bene munitum, ut perpetuo clausura esse possit, nisi cum opus est campanis pulsari.

De loco campanilis.

Extruatur autem haec turris in capite atrii porticusve, quae foribus ecclesiae proxima est; ubi vero atrium non est, a manu dextera ingredientis, atque ita ab omni alio pariete disiunctam, ut circumiri possit.

De numero campanarum.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

Haec turris, si ecclesiae cathedralis est, septem aut quinque ad minimum campanas; si collegiatae tres, grandiores scilicet, mediani et minimam; si parochialis totidem, aut duas saltem habere debet: easque distincto quodam soni concentu, inter se recte consentientes, pro varia divinorum officiorum, quae fiunt, ratione ac significatione.

De horologio.

In qua turri praeterea horologium, pro aedificii forma artificioso opere confectum, collocari convenit: ita ut horae cuiusque ratio, intus campanae sono, foris stellae effigie, quae in orbem ducatur, perspicuo loco constituta, significetur.

De altera forma campanilis.

Hae, supra demonstratae, regulae de turris forma deque horologio locum habeant in ecclesiis insignioribus. Ubi vero loci situs et facultatum tenuitas turrim campanilem tanti sumptus fieri non patiatur, in ecclesiae angulo, a dextera ingredientis, extra tamen ecclesiam prominens, non longe a ianua extrui potest; forma, quae de architecti consilio probabitur; ita tamen, ut in ea ostium insit, intus ab ecclesiae parte, non foris extractum, et valvis seraque, ut supra, munitum.

De pilis lateritiis pro campanili.

Ubi autem ea est facultatum angustia, ut campanarum turris nulla quidem extrui queat, interim, dura facultas sit, pilae lateritiae in summo pariete haerentes eaeque arcuatae fieri possunt, unde campanae appendantur. Qua in re videndum est ut apto loco constituentur, atque ita ut funes earum tractorii ne in cappella maiori ullave alia, aut in medio ecclesiae ostio, aut alio eiusmodi loco pendeant; iidemque per tubum ligneum, in fornice insertum, ducti tractive, fornicatum opus ne sensim diruant.

De campanarum benedictione, et quae iis conflandis vitanda sunt.

Campanae vero neque in turri neque alio loco collocandae sunt, nisi primum solemnibus benedictionis precumque ritu ex Ecclesiae instituto consecratae: cuius consecrationis monumentum aliquo loco turris vel ecclesiae consignetur. Illae praeterea ne rem ullam prophanam insculptam inscriptamve ullo modo habeant; sed sancti patroni ecclesiae aliamve sacram imaginem, piamque inscriptionem.

CAP. XXVII.

DE SEPULCRIS ET COEMITERIIS

Sequitur de sepulcris et coemiteriis instructio, quae eiusmodi est.

Ac primo quidem, sicut Episcopos, presbyteros aliosque ecclesiasticos homines intus in ecclesia sepeliri canones sanxerunt, ita de eorum sepulturis aliqua instructione cavendum est.

Episcopalis igitur sepulturae locus in basilica cathedrali pro chori foribus ingressu esse potest; ubi si locus decens aliquando non datur, alius deligatur, qui religioso venerabilique episcopali nomini ac dignitati convenientior sit: non in choro tamen, neque in cappella maiori, sed extra illius fines, in alia ecclesiae parte decentiori atque insigniori. Sit ea a ceteris, etiam canonicalibus sepulcris, loco et insigni praeterea aliquo episcopali distincta.

Sepulcra item sint canonicalia duo, a dextero latere sepulturae episcopalis, eaque, ut supra, aliquo interiecto spatio separata: in quibus et canonici et capitulari dignitate praediti sepeliantur.

Totidem praeterea a sinistro latere, certo etiam intervallo disiuncta: in quibus ceteri basilicae cathedralis sacerdotes, clerici, alique ecclesiastici ministri humentur.

In ecclesiis collegiatis sepulcra tria sint, ante etiam chorum, aut alio loco, etiam digniori, non in choro tamen, nec vero in cappella maiori aliave: unum, in medio situm, in quo praepositi, vel archipresbyteri, vel alio nomine rectores earum solum humentur; alterum, in quo canonici; tertium, in quo ceteri sacerdotes, clerici, ministrique earum ecclesiastici.

Praeterea in singulis ecclesiis parochialibus etiam duae sepulturae sint, loco, ut supra, demonstrato: una propria parochorum rectorumve earum; altera clericorum parochialium. Ubi vel in atrio, vel in porticu, vel in exedris, vel in coemiterio locus nullus dari potest sepulturis communibus, intus in ecclesiae ingressu saltem quattuor eo nomine struantur.

Alia vero sepulcra, laicorum propria, in ecclesia, sine Episcopi concessu, fieri non debere decretum est. Quae si fieri extruive concessum erit, ne prope altana, ut Varensi concilio cautum est, struantur fiantve, nisi tam longe distent, ut sepulcrale os ab eorum scabello bradellave procul absit spatio saltem cubitorum trium. Nullo sane modo intra chori et cappellae maioris fines, neque rursus intra cappellarum minorum cancellos extruantur, quibus a populo sacerdos celebrans separatur. Fornicato autem opere fiant, quaeque e solo ecclesiae nullo modo extent emineantve, sed illud plane adaequent.

Ab utroque ecclesiae latere, ubi fieri permissum erit, dextero scilicet ac sinistro, eo ordine disposita extruantur, ut e regione sibi singula respondeant.

De duplici integumento sepulturae.

Operiantur sepulcra, ne ullo unquam tempore foeteant, duplici integumento, quod, quadrata vel alia decenti forma, pro loci ratione e lapide solido sit: ita tamen, ut inter utrumque aliquid spatii relinquatur; et inferius integumentum e rudi, illud superius e polito lapide struatur, ecclesiae pavimento aequale, quod sepulcrali ori undique apte cohaerescat.

De anulo sepulcri.

Anulus praeterea in medio integumento superiori affigatur, ad illius elevandi usum: ita tamen ut nihil emineat, sed tantumdem integumenti excavetur, quantum anuli crassitudo capiat. Rursus alia etiam ratio praetermittenda non est, ut illud integumentum sustollatur per clavos duos, qui aliqua crassitudine sint, quique ab eiusdem integumenti superiori parte, in utroque latere traieci, nihil plane extent, ab inferiori autem, paulo oblongiores quam integumenti crassitudo est, singuli

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

ferrum transversale, firmiter haerens, habeant: quo, dum, fune unicuique clavo adhibita, integumentum elevatur, sustineri queat.

In superiori porro integumento ne crux sacraque alia imago effigiesve sculpatur aut alio modo exprimatur, ut ne pulveris lutive sordibus et sputo inquinetur, ac transeuntium pedibus conculcetur. Neque vero etiam sculpturae ornatus, litterarum incisio aut inscriptio ulla, aliudve quicquam fiat, quod emineat; neque rursus quicquam etiam tessellato opere, etiam si non superemineat, inscribatur sculpaturve, quod Episcopo ante probatum non sit.

De coemiteriis.

Cum sepulcris coniuncta instructio esse debet de coemiteriis: in quibus mortuos sepeliendi morem antiquum, tantopere a patribus comprobatum, in usum, ex decreto concilii provincialis, per Episcopos nostrae provinciae, ubi potest, restitui cupimus. Coemiteria igitur, ut animadverti licet, alia in porticu atriove ecclesiarum, a fronte scilicet; alia a tergo, alia a latere septemtrionali, alia a meridionali; quaedam ab omni illarum parte sunt: nec vero vetitum est, quin adhuc etiam ab eisdem singulis omnibusve partibus constitui possint.

Porro, quae a fronte in atriove ecclesiae extracta sunt, quamvis ad excitandam vel charitatis erga mortuos fideles, vel conditionis humanae memoriam in ipso prospectu hominum sint, tamen, quoniam ob iter ac tritam viam, qua transitus per et ad ecclesiam hac atque illac fit, facilius patent, vel animalibus, vel servitutibus, vel deambulationibus, congressibus et aliis hominum actionibus, eo sacro loco indignis, quamobrem etiam saepe ob alia, quae quotidie humanitus incidunt, violari contingit; ideo a fronte in atriis porticibusve ecclesiae, cura ab alio latere fieri possunt, non extrui expedit. A septemtrionali autem ecclesiae parte illorum situs potior deligatur, aut ab eo latere, in quo maxime aedium clericalium transitus quotidianus, fenestrarum prospectus, stillicidiorum etiam proiectura aliaeve eiusmodi servitutes vitari possunt.

Ampla autem coemiteria esse debent pro ecclesiae, cui adhaerent, situsve spatio, proque hominum item multitudine. Forma esse possunt oblonga aut quadrata, architecti iudicio, ac pro situs modo. A parietibus nuda esse non debent, sed undique iis saepta. Qui parietes a terrae solo alte exaedificentur, cubitis circiter septem. Ubi vero tanta parietes altitudine prae loci inopia extrui non possunt, ita saltem alte exaedificentur, ut animalibus aditus praecludatur: haecque altitudo non minor sit cubitis tribus. Ubi vero praecisae rupes erunt, quibus coemiterii situs concluditur, eae pro saepimento parietum esse poterunt.

Parietes autem manu facti extrinsecus albario opere incrustentur; in locis vero insignioribus decens erit, si intrinsecus ab omni parte porticibus vestiantur, sacrisque picturis historiisve ornentur. In iis porro porticibus sepulturae, aequali spatio inter se distinctae, recto ordine, ad praescriptae formae rationem, fieri possunt.

Ubi porticibus coemiteria non circumvestiantur, parietes saltem exornari debent aliqua sacra pictura, certis eorum locis expressa.

In medio eorum situ crux ex aurichalco, aut marmore aliove lapide confecta collocetur: quae in columna marmorea lapideave, seu in pila structili suffulta, aliquo decenti integumento operiatur, aut e ligno alte erecta confetituatur.

Cappella item parvula, eaque in orientem versus, ubi potest, extruatur, in qua preces pro mortuis aliquando fiunt. Habeat item vas aquae sanctae, forma supra demonstrata, cum aspersorio, non tamen appenso, sed quod amoveri possit, ad aspergendi usum.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

De loco ossario.

Certus praeterea locus intus sit, pariete undique saeptus, et tecto ac fornice, ubi potest, opertus, isque in omnium conspectu sit: ubi mortuorum ossa, aliquando effossa, ordine struantur.

De ostiis coemiterii.

Coemiterii porro tria ostia a fronte esse possunt, nisi situs ratio eiusmodi est, ut a latere etiam illa fieri necessario postulet. Si vero coemiterium ecclesiae ab aliqua parte continens est, ab ea parte ianuam item habeat, qua ad ecclesiam aditus sit, cum vel divinorum officiorum pro mortuis, vel processionum causa usu venerit. Ab ostii autem maioris, a fronte extracti, summa parte, quae extrinsecus est, sacrosanctae crucis imago exprimatur, in extremo crucis affixa imagine capitis aut cranii hominis mortui. Quae ostia, a quacumque parte sint, firmis valvis, pessulis et clave munita et clausa, ne pateant, nisi cum usus venerit.

Nullae vites, arbores, arbusta, stirpes cuiusvis generis, non modo frugiferae, sed quae etiam nullum omnino fructum baccasve gignunt, in iis esse aut censi debent. Immo vero, ne foenum quidem herbave virescens, quae pabulo detur, sit. Absit strues lignorum ac tignorum, tum omnis acervus caementorum lapidumve: omnis denique res loci sanctitati, religioni et decoro repugnans.

CAP. XXVIII.

DE SACRISTIA

De aedificiis praeterea ecclesiae adiunctis, sacristiae aedificatio una ac praecipua etiam est: de qua instructionem hoc loco breviter contexamus. Porro sacristia, quae ab antiquis *camera* aliquando et *secretarium* item dicitur, locus scilicet, ubi sacra supellex recondebatur, in omni cuiusvis generis ecclesia extruatur: quae pro cathedralis, collegiatae et parochialis ecclesiae magnitudine, et pro numero ministrorum, proque copia sacrae suppellectilis, ampla sit, atque eiusmodi, ut paulo longius pateat.

Nec vero improbatur usus duarum sacristiarum in insignioribus et frequentioribus ecclesiis: quarum una capitulo et chori suppellectili; altera sacerdotibus cappellanis et reliquis ecclesiae ministris, ac reliquae suppellectili usui sit.

Ab cappella altarive maiori tantum intersit, ut sacerdos, Missae sacrum solemniter facturus, cum illis, qui ei ministraturi sunt, inde processionaliter ad altare ordine progredi possit, ut antiqui moris est, cum mysterii significatione.

In caeteris parochialibus et aliis inferioribus ecclesiis, commodi causa, permitti poterit Episcopi iudicio, ut sacristia a cappella altarive maiori minus absit; tum vero curandum erit, ut a domicilio parochi non valde distet.

De situ sacristiae et fenestris.

Omnis autem sacristia ad orientem et ad meridiem versus, quoad eius fieri potest, omnino

spectet.

Ita vero construatur, ut illius substructione luminibus eiusdem cappellae maioris non obstruatur. Fenestras duas pluresve habeat, easque, ubi potest, e regione sibi respondentem, ac praesertim a dextero et a sinistro latere; ut, cum habeat unde aer exeat, eius locus non humidus sit, necque uliginosus, sed, si quae uligo est, inde, aliquando patefactis fenestris, foras se det. Quae fenestrae duplicibus clathris ferreis, vel simplicibus saltem densioribus et firmioribus, saepiantur et muniantur, tum etiam opere vitreo et reti, ut in praescripto fenestrarum ecclesiae demonstratum est.

Contacta vero sit opere fornicato aut saltem laqueato.

De pavimento sacristiae.

Pavimentum habeat, non tabulis constructum, sed eiusmodi, quod subtus parvulis fornicibus constans, totum amplius fornicatum, ab humo altius aliquanto, ubi potest, praee humiditate extruatur, ne indumenta sacra ob loci situsve uliginem putrescant aut corrumpantur. Cui rei quo cautius provideatur, extrinsecus etiam terra congesta, parieti adhaerens, ac stillicidia item, quae humiditatem gignunt, inde procul amoveantur; tum solum praeterea exterius statuminetur, rudibusque et calce solidetur.

De ostio sacristiae.

Ostium sacristiae huiusmodi sit, cuius aditus non in cappellani maiorem, nisi in ecclesiis minus insignibus secus permittendum Episcopus duxerit, sed in locum publicum, nempe in gremium ecclesiae recta pateat.

Bene autem saeptum sit firmissimis valvis, pessulo solido, sera et clave itidem firma.

Ostii valvis e regione aliae valvae tenuiores, extrinsecus aut intrinsecus, respondeant, quae a parte inferiori tabulis sectilibus, a superiori tela confectae, laicis aditum et aspectum in sacristiam praeccludant; eaeque, pondere gravi appenso, per se pessulo, artificiose confecto, claudantur.

Quibus in valvis tenuioribus a parte superiori parvulam fenestellam, eamque clathratam, extrui non vetatur: quae, perpetuo intrinsecus clausa, non aperiatur, nisi cum, aliquid e sacristia petentibus, inde responsum datur.

De loco sacrae imaginis et altaris in sacristia.

In omni sacristia, loco magis conspicuo sit sacra icona, tum etiam, si amplitudo sacristiae patiatur, altare, vel mensa armariumve, quod formam altaris praebet, instructum cruce, candelabris mappaque constratum; apud quod sacerdotes celebraturi sacris vestibus induantur.

De oratorio aut altari in sacristia.

Sit praeterea oratorium ab aliqua sacristiae parte, sive foris prominens sive intus, decenti loco, idque instar parvuli cubiculi, quo sacerdos Missae sacrum facturus se recipiat, ibique sese colligens, paulisper meditetur et oret. Proinde tum altare parvum sit, in quo proposita crucifixi effigie, aut alia

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

pia imagine, sancte precetur; tum scabellum, ubi orando genua flectat.

Si vero sacristia ita exigua et angusta est, ut eiusmodi oratorium habere nullo modo possit, ab aliquo eius latere, quod orationi commodius sit, scabellum saliera, seu bradella, apte loco, tela saltem vel panno obducto, collocetur, ubi sacerdos genua flectens oret, affixa in pariete aliqua, ut supra, imagine sacra.

De tabella orationum.

In oratorio quocumque sit tabella, in qua orationes ad Missae sacrum praeparatoriae descriptae sint.

De vase aquario.

Vas praeterea aquarium, quod manibus abluendis usui sit, e solido lapide fiat: cui papilla una, aut, prout opus erit, plures infigantur. Ab inferiori parte sinus aquarius concavus ad excipiendam aquam, quae inde effluit, e lapide item marmoreve solido sit; foramenque habeat, unde per fistulam aqua in parvulam cisternam subterraneam vel alio derivetur, ubi commodius sit illam ab sacristiae pariete procul deducere.

Ubi vero redditus exiguus est, pro eo vase aquario, quod e solido marmore praescripsimus, situla adhiberi poterit appensa, cui papilla affixa instar gallinacei haereat, unde aqua ad ablutionis usura sensim effluat, subiecto, ut supra, sinu aquario.

Sinus autem et vas aquarium omnino aut aliqua ex parte in parietis concavitate, quae hemicycli exigui formam praebet, ornate exstructum, intus inhaereat; ne, si foris extaret, sacristiae situm impediatur.

Ad abstergendas manus linteam, vasi aquario proximum, ab opere instrumentove tornatili pendeat; idque candidum sit.

De armario sacrorum indumentorum.

Armarium praeterea amplum, in quo sacra indumenta asserventur, ex tabulis nuceis conficiatur. A pavimento sacristiae alte exstructura sit cubitis duobus et unciis quinque. Capsulas ductiles habeat, easque distinctas ac longe patentes, in quibus et pro colorum varietate indumenta sacra expansa dispartitaque et ordine asserventur.

Super eo praeterea armariola item, aut sub eo loculi ab illarum capsularum latere sint, separatim etiam exstructi, ubi sacri calices, patenae, corporalia, purificatoria, vela et alia id generis munda recte atque accommodate recondantur. Ab altero latere loculi item, in quibus illa, quae abluenda sunt, reponantur.

Claudatur hoc tum armarium, tum armariola valvulis polite ac distincte confectis, seris et clavibus item distinctis.

Atque eiusmodi armaria totidem sint, quot multitudo sacrae suppellectilis poscit.

De longuriis ad usum exponendi sacras vestes

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

Longuria etiam, polite confecta, funibus ductilibus et trochleis appensa in sacristia sint: quibus sacra indumenta, prout usu venerit, exponantur extendanturve.

De armario librario.

Alia praeterea armaria, structura, quae ceteris supra praescriptis respondeat, fiant: unum scilicet, in quo libri ecclesiastici, ad psalmodiam et alium chori et ecclesiae usum pertinentes, apte conserventur; alterum, in quo iura, instrumenta et scripturae omnes sint, ad ipsam ecclesiam spectantes: idque ubi aptius tutiusque archivium ecclesia non habeat; tertium item, si ecclesia parochialis sit, in quo certi libri parochiales, scilicet matrimoniorum et baptizatorum, confirmatorum, et alia eiusmodi servantur, tum etiam, separato loco, litterae pontificiae, edicta episcopalia, litterae Episcopi pastorales, quae in dies promulgantur, tum alia scripta, ad ecclesiae vel animarum, parochiali curae commissarum, regimen spirituale spectantia. Haec tria armaria singula singulis clavibus tuto claudantur. Eorum autem loco, unum solum armarium, locis tamen pro librorum scripturarumve ratione intrinsecus apte distinctum, extrui possit, ubi vel codicum scripturarumve paucitas, vel ecclesiae exiguitas non duo aut tria, ut supra, requirit.

De vestiario insigniori.

Vestiarium in sacristiis insignioribus ex eodem genere esse potest: in quo pretiosiora indumenta reconduntur. Longitudine sit pro sacristiae ratione, altitudine cubitorum circiter septem, profunditate duorum. Pars huius vestiarii inferior, duobus cubitis alta, capsulis ductilibus loculisve constet; superior vero a tergo angustius, a fronte aliquanto latius sensim patens, nullis loculis distincta sit, sed tota sine distinctione longe patens, habeat ab uno et altero latere totidem pro vestiarii profunditate tenues asseres erectos fibulisque ductilibus annexos, quibus singulis a superiori parte singula longuria, inferiori suffixo fulcimento sustentata, firmiter haereant: unde sacra indumenta expansa pendeant.

De armario indumentorum canonicalium.

Si cathedralis vel collegiata ecclesia sit, habeat praeterea armaria pro asservandis superpelliceis ceterisque indumentis, quae canonici et alii chori ministri in choro adhibere solent; vel eorum loco capsas decentes, circum sacristiam sitas: quae usui etiam sint ad sedendum capitulo, cum illud eo loci habetur.

CAP. XXIX.

DE LOCO UBI FERETRA ET CETERA ID GENERIS ASSERVENTUR

Locus praeterea alius sacristiae aut coemiterio saltem propior in omni ecclesia parochiali et

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

collegiata apte extruatur, in quo feretra, candelabra ferrea grandiora, coenotaphia, vasa olearia, perticae, scalae, scopae, ligones, badila, sustentacula crucum, instrumenta ad abstergendi usura accommodata, ceteraque id generis reponantur; ut ecclesia ipsa et sacristia tum ab omni re indecenti, tum ab omni impedimento plane libera vacuaque sit. Isque locus ostium habeat, valvis, pessulo seraque bene saeptum.

CAP. XXX.

DE ORATORIO, UBI MISSAE SACRUM ALIQUANDO FIERI DEBET

Conscriptis breviter instructionibus et fabricae ecclesiasticae et partium adiunctarum, consequens est instructio de oratoriis: quorum unum est, ubi Missae sacrum aliquando fit; alterum, quod in viis extruitur, ubi non celebratur.

Simplex igitur ecclesia, seu oratorium, eiusmodi sit, ut una tantum navi constet, cuius longitudo sit non minor cubitis duodecimi, latitudo vero decem, et altitudo situs rationi apte conveniat.

Habeat praeterea in capite cappellani, quae, si fieri potest, in orientem vergat, cubitis circiter octo ampliusve, prout situs ratio fert, late patentem; ea vero longitudine et altitudine, quae cum latitudine conveniat.

Ad eius ingressum gradus unus tantum sit, cui ex praescripta forma clathra infigantur. Cuius altare, pavimento, tectum fornicatum, fenestrae, fenestrella urceolorum, campanula a latere appensa, et reliqua ita sint, ut de cappellis altaribusve minoribus praescriptum est.

Ad altare vero ascensus fiat duorum graduum, quorum unus sit is, quem ipsius altaris scabellum facit.

A gradu autem inferiori scabelli usque ad clathra ima spacium intervallumve sit saltem cubitorum duorum. Fenestrae praeterea oratorii in altura ita extractae sint, ut, qui foris stat, inde introspicere non possit. Ianua e regione altaris; fenestra item, quae in orbem ducta, instar oculi, ex praescripto modo fiat. Labrum item aquae benedictae, forma constituta, prope ianuam intus statuatur.

Cappellae maiori adiunctam sacristiam habeat, quae, ubi potest, ad meridiem spectet; amplaque sit pro oratorii magnitudine, et instructa suppellectili ac ceteris rebus quae usui sint, ad praescriptum.

Ab altera parte, quae sacristiae respondeat, parvula turricula, a parochiali omnino dissimilis, fieri potest; sin minus duae pilae lapideae in pariete summo, iam praescripta ratione, struantur, ubi campana una tantum suffulciatur.

Si oratorium eiusmodi futurum est, ubi plures Missas, eadem pene hora, celebrari oporteat, ab uno et altero item latere cappellae singulae, paulum a maiori distantes, forma in ecclesiae fabrica praescripta, fieri possunt.

Reliquarum etiam partium forma et ratio, quae ad oratorium pertinere possunt, sumenda ex iis, quae praescripta sunt in ecclesiae fabrica.

CAP. XXXI.

DE ORATORIIS IN QUIBUS MISSA NON CELEBRATUR

Oratoria porro, ubi Missae sacrum non fit, quae in viis extrui solent, extruantur non in campis, sed in via publica, ut iter facientes, eorum locorum prospectu pie commoti, paululum precando consistant. In quibus etiam exaedificandis viae locus deligatur paulo editior, et a vehiculorum actu aliquanto remotior, quo melius a luto aquave lutulenta defendatur. Forma quadrata, vel rotunda, vel alia, quae pro loci ratione decentior videatur, ornate exaedificentur, beneque tecta sint, ut sacrae imagines a pluvia integrae conserventur.

Opere tectorio foris incrustentur; intus vero polite dealbata, crucifixi, aut beatae Mariae Virginis, aut sancti sanctaevae alicuius imagine sacra, aut tabula pie expressa, quae parieti haereat, exornentur. Altare nullum omnino habeant.

Singula fenestellulas tres, firmiter clathratas, unde precandi causa introrsum genibus flexis inspiciatur, in parte anteriori habeant, duas hinc inde ab ostio, et in valvis tertiam. Si oratoria angusta sunt, in ipsis valvis una solum fieri apte potest. Valvis et clave ab ostio muniantur.

Quae vero oratoria ita angusta fiunt, ut ne ostii quidem valvas, intus patentes, capiant, iis nullus ingressus detur, sed cancellis ligneis ab ostii parte saepiri possunt, reliqua aedificationis ratione ad praescriptum servata. Si vero pariete a lateribus non saepiantur, cancellis etiam ligneis ab illis partibus claudantur. Neque alienum esset longuriis circum saepire, ut equi iumentave atque bestiae procul sint.

A rubis et spinis aliisque id generis, quae adnasci solent, ab arboribus itera, stirpibus aliisque eiusmodi arbustis remota sint; ut ne rami diffusi tecta operiant, unde detrimentum ipsis tectis existat.

Et quoniam sacrae imagines, quae in exteriori pariete oratorii exprimi solent, cum ita expositae sint, luto sordeve inquinari, vel indecentius iniuriosiusve tractari possunt, ne extrinsecus in ipsis oratorii parietibus pingantur aut alio modo exprimantur, nisi edito loco fiat, ubi ab omni labe integrae conserventur.

CAP. XXXII.

DE ECCLESIA MONIALIUM

Demonstrata forma aliarum ecclesiarum, sequitur instructio ecclesiae monialium.

Haec igitur extrui potest, quae una tantum navi constet; in orientemque versus, si pro monasterii situ fieri potest, spectet. Ampla sit pro situs ratione; tecto fornicato aut laqueato, ceterisque rebus instructa ad praescriptum.

De altari maiori.

Cappella maior nulla in ea insit, sed paries in transverso fiat, quo interior ecclesia ab exteriori, ubi sacerdos sacrum facit, dividatur. Parieti illi, in transversum ducto, altare innitatur, in eius medio exaedificatum, quod altitudine, longitudine et latitudine sit altari maiori supra praescripta.

Gradus in ascensu altaris tres sint, una cum eo, quem scabellum constituit: singuli autem gradus forma et modo supra praefinito. Scabellum vero seu bradella eiusmodi item, supra in altaris maioris extructione constituta.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

De fenestra in altari maiori construenda.

E conspectu altaris in transverso eo pariete fenestra fiat, unde moniales Missae sacrum spectent et audiant.

Quae fenestra ita, sicut altare, late patens sit, alte ducta, cubitis circiter duobus; cuius ima pars a superficie altaris pariete alte extracta sit cubito uno et unciis saltem decem. Munita sit opere clathrato ferreo, eoque duplici ac simili, et inter se unciis circiter duodecim distanti. Uniuscuiusque autem clathrati operis cancelli ita tamen compacti sint, ut unius ab altero intervallum sit non amplius unciis tribus; atque ita bene saepti, ut unus ab altero divelli disiungive nullo modo facile queat. Intrinsicus autem valvas habeat, pessulo et clave munitas quae aut a lateribus operantur, aut trochlea funiculoque tractili sursum ducantur.

Altare concamerato opere contegi poterit, pariete crassiori facto, aut columellis binis pilisve paululum ab ipso pariete distantibus erectis, quibus opus fornicatum cameratumve nitatur. Quae columellae ab altaris utroque cornu distent cubitis duobus.

Si fornix non fit, integumento ligneo, vel ex panno serico telavo confecto, eoque apte ornato, quod *capocelum* vocant, operiatur.

De fenestra ad usura exponendi vestes sacras.

In pariete transverso inter unam et alteram ecclesiam interiecto, a parte quae monialium sacristiae commodior sit, fenestra fiat, rota apte constituta, unde sacrae vestes ad Missae sacri usum exponantur. Quae rota fenestrave a solo pavimenti alte extracta sit tribus circiter cubitis. Haec ipsa rota eiusmodi sit, ut tota pene sita inhaereat in crassitudine parietis, qui aliquo incrustationis opere crassior propterea fiat.

Munietur valvis ab uno et altero latere, quae binae sint, unae ab interiori monialium parte, alterae extrinsecus; et ambae apte claudantur clavibus. In huius fenestrae et rotae structura serventur cetera infra communiter praescripta rolis conficiendis.

De fenestellula ad usum ministrandae sacrae Communionis.

Ab altera parte altaris, in eodem transverso pariete, fenestellula alia, sculptorio inauratoque opere pie ornata, extruatur: unde monialibus sacra Communio ministretur. Cuius fenestellulae planum acquale sit, et a pavimento ecclesiae alte exaedificatum cubitis duobus, unciis XVI. Haec fenestellula late pateat extrinsecus cubitum unum et uncias duodecim, alte extracta cubitum itidem unum et uncias XVIII, ita ut in primo aspectu latioris, intrinsicus autem angustioris formae speciem prae se ferat.

Tota autem in ipsa parietis crassitudine inerit, quae cubitalis sit, ita lamen ut intrinsicus a parte monialium extremi parietis crassitudo ne latior sit unciis duabus aut tribus. Intus vero in eo extremo pariete spatium insit cubito uno: in quo spatium fenestellula, altitudine unciarum octo, latitudine sex, fiat; unde monialibus sacra Eucharistia praebeatur.

In fenestellula a parte interiori valvulae ferreae aut aeneae sint, polite confectae, quae pessulo et clave obserentur; a parte exteriori valvulae paulo maiores, quibus tota fenestellula saepiatur, adiunctis sera, clave et pessulo. Sub ipsa fenestellula in pavimento ecclesiae parvulum scabellum

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

collocetur, altitudine unciarum octo, quod tapeto sterni possit: ubi stans sacerdos sacram Communionem monialibus ministret. Hoc autem scabellum modo altius, modo humilium extrui poterit pro statura sacerdotis ministrantis.

A parte vero interiori, ubi moniales sunt, scabellum alterum non minus duobus cubitis ab omni parte patens, ad quod aliquot gradibus ascendatur, extrui poterit, ita ut ibi genibus flexis illae facile fenestellulam, unde sacram Communionem sumunt, ore attingant. In ipsius autem fenestellulae pariete nihil impedimenti subtus ex assibus extruetur, quo propius monialis, sacramentum sumens, ipsi fenestellulae haereat.

De fenestra sacrarum reliquiarum.

Fenestra praeterea alia fiat, quae a parte superiori fenestellulae, unde sacra Eucharistia sumitur, in ecclesia exteriori sit: ubi sacrae reliquiae, si quae sunt, recte atque ordine recondantur. Quae fenestra ab interiori parte altitudinis sit unciarum sexdecim, latitudinis duodecim: munita vero clathris ferreis, adiuncto opere vitreo pellucido, pannoque serico obducto, et valvis praeterea clausis, ita ut sacras reliquias inspicere, nec vero tangere ullo modo queant.

A parte vero exteriori, quae in ecclesiam spectat, eiusmodi sit, ubi loculi vasculave reliquiarum apte collocentur; valvasque habeat bene firmas, seris et pessulis tribus munitas, quae tribus etiam clavibus et unaquaque fabrili opere diverso distincta claudantur.

De fenestra sacri olei infirmorum.

In superiori praeterea parte fenestrae, ubi rota collocata est, fenestellula pro praescriptae formulae ratione extruatur, in qua sacrum oleum infirmorum asservetur. Haec vero fenestellula a parte tantum exterioris ecclesiae patefieri queat, adhibitis firmis valvulis, sera et clave. Sin autem nullae in ea ecclesia reliquiae extra altare asservandae sunt, haec in superiori parte fenestrae fiat, inde sacra Communio ministratur.

De gradibus altaris.

A gradu ultimo scabelli altaris, distantes sex cubitis, tres alii gradus, aut plures pro situs ratione, de architecti consilio fiant, per quos ad gremium ecclesiae descendatur. Quod aliquanto humilium pavimento erit, ubi altare exaedificatum est. In summo gradu clathra ferrea ad praescriptum suffigantur.

Gradus ii singuli ne altiores sint unciis octo, ne latiores viginti quattuor, in transversumque ecclesiae ducti; aut tam longe patentes, quantum spatii ostium in clathris ferreis capit.

De sacristia.

In capite ecclesiae parvula sacristia, cuius ianua intra clathrorum fines sit, apte extruatur, quae sacerdotibus sacras vestes exuentibus usui sit.

Qua in aedificatione illud caveatur, ne quicquam operis, sive fenestra sit, sive rota, aliudve

eiusmodi fiat, unde in monasterium monialium prospectus aut auditus sit. Idque propterea, labrum aquarium, quod in sacristia exteriori ad usum lavationis manuum extruetur, nullum omnino tubulum canalemve habeat, per quem ex interiori monasterii sacristia aquam excipiat, quae eo aliunde importetur aut infundatur. Neve quicquam aedificii in superiori parte fiat, quo ipsis monialibus aditus ullo modo esse possit.

Fiat in ea et oratorium et altare unum, quod usui sit, cum sacerdotes sacris se vestibus induunt, et vasculum praescripta forma ad abluendas manus, idque ne in pariete inter monasterium et sacristiam interiecto; et armarium item, in quo sacra indumenta asserventur; et aliud praeterea nihil.

De cappellis.

In monialium ecclesia cappellae duae, una a dextero, altera a sinistro latere fiant, forma praescripta, eaeque in gremio ecclesiae, si ibi ob aliquam causam plures Missas eodem tempore aliquando celebrari necesse est.

De fenestra altaris.

Cautio sit, ut fenestra altaris clathrata ita constituatur, ne inde in viam publicam, praesertim ubi spectacula aguntur, aut multitudinis frequens transitus est, prospici possit. Cui rei ut occurratur, atrium parvulum pro foribus ecclesiae extruendum est, cuius atrii ianua ab aliquo latere sit, quod ipsis foribus ecclesiae recta non respondeat; aut certe, si aliud fieri non possit, ipsius ecclesiae aditus e latere sit: idque architecti iudicio prae situs ratione.

De ecclesia interiori.

Ecclesia interior una tantum navi constet, sine ullis cappellis. Pavimento undique aequali sit, neque ab ulla parte gradibus paulo altior. Illud vero pavimento cubito uno, aut uno et dimidio humilior sit quam pavimento, ubi altare extrinsecus collocatum est.

Illud, ubi maxime potest, cavendum est, ne monialium ecclesia interior prope vias publicas extruatur; quae si pro situs ratione exaedificetur aliquando necesse est, ne a pariete, qui ad vias publicas vergit, fenestrae fiant, sed lumen excipiat a parte quae monasterium attingit; contraque fiat in ecclesia exteriori, cuius fenestrae non a monasterio, sed a via publica sint.

De turri campanili.

Turris campanilis ecclesiae interiori monialium coniuncta esse debet: cuius neque ostium, neque fenestra, ac ne rima quidem ulla, in ecclesiam exteriorem aliqua ex parte spectet. Alte extruatur pro ecclesiae ratione, ita tamen, ut humilior ac depressior existat, quam structurae forma modusque postulet. Primum eius tabulatum fornice bene firma constet: in qua, vel ab aliquo latere inesse potest ostiolum angustum, per quod, cum necesse erit, ad summam turrim ascensus detur, neque aliunde aditus pateat. At foramina exigua sint, per quae tractorii campanarum funes tantum ducant. Ostiolum vero illud ita compactum sit, ut claudatur pessulis binis, seris binis, clavibus binis,

opere fabrili diverso. Reliqua superiora tabulata ex materia lignea esse poterunt: lumen excipient ex fenestriculis exiguis, iisdemque clathratis: summum vero fenestras, ut moris est, habebit.

CAP. XXXIII.

DE MONASTERIO MONIALIUM

Ecclesiae monialium adiunctum est illarum monasterium: de quo demum restat, ut instructionem aliquam brevi conscribamus.

Primo, monasterii huius situs deligatur, qui ex canonis Agathensis cautione procul, ut par est, absit cum a monachorum regulariumve monasteriis, tum etiam a canonicalibus, clericalibusve aedibus, ecclesiis collegiatis, a turribus, a moeniis publicis, propugnaculis, vallo, arce et a praealtis aedificiis, unde etiam prospectus intro esse possit. Laicali porro aedificio coniunctum, ubi fieri potest, nulla parte sit, sed aliquo intervallo disiunctum ac separatum.

Longe itera a plateis, emporiis, omni foro viaque denique, qua iumenta, currus, vehicula, aliaque id generis crebrius agi ducive solent, et a locis item, ubi multitudinis vel concursatio, vel conventus, vel strepitus fit.

Rursus cautio etiam sit, ne eius monasterii positio eligatur in loco abdito, occulto, valdeque admodum remoto ab hominum frequentia; ne praeterea, quod sacra Tridentina synodus a monasterii monialium ratione alienum censuit, extra urbis, oppidi, alteriusve loci moenia ullo sane modo.

Loca huius monasterii, omnibus partibus absoluti, de quibus infra singillatim dicemus, haec sunt, pro vario usu distincta. Ac primo quidem inferiora.

Atrium capituli.

Triclinium, quod *refectorium* dicunt.

Cella vinaria.

Coquina.

Locus calefactionis.

Locus vasis aquarii ad manus abluendas.

Locus laborum.

Porticus.

Cella interior et exterior ad collocutionis usum.

Ianuae.

Rotae.

Furnus.

Locus lavationis.

Tonstrina.

Locus cancellariae.

Promptuarium.

Officina aromataria.

Loca superiora.

Locus dormitionis, aut cellae dormitoriae.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

Locus scholae novitiarum.
Locus vestiarius.
Horreum.

Loca distincta.

Valetudinarium.
Locus educationis puellarum
Viridarium.
Carcer et locus secessionis.
Locus interior et exterior confessionis.
Diversorium item exterius colonorum advenientium.
Diversorium confessarii sacerdotis.

De atriolo capituli.

Atrium, in quo capitularis monialium conventus habetur, magnum esse debet pro monialium numero, constitutis ab omni parte sedilibus. Forma sit non oblonga, nec vero angusta, sed, quoad eius fieri potest, quadrata specie potius, ut, quando a praefecta cohortatio monitiove fit, undique commodius exaudiatur. Subobscurum potius esse debet, quam illustre; tum praeterea picturis aliquot, pietatem excitantibus, ornatura, ab ea praesertim parte, in qua praefectae sedile collocatum est.

De refectorio et cella vinaria.

Triclinium, quod *refectorium* vocant, loco extruatur, qui ceteris monasterii partibus commodior sit. Structura ampia fiat, quae commode capiat non modo moniales omnes, ab omni parte parietum sedentes, sed aliquanto etiam plures, quas deinceps in monasterium pro illius amplitudine facultatumque ratione recipi posse verisimile est.

Habeat a capite ornatum sacrarum imaginum, pie decoreque pictarum; ab uno etiam latere suggestum, in medio pariete extractum, unde sacra lectio commode in omni parte audiatur. Fenestras item ab utroque latere, unde lux hauriatur. Cellam praeterea vinariam, subtus exaedificatam, quae fenestras itidem habeat, ordine recteque partitas.

Utrique loco, triclinio scilicet et cellae vinariae, locus alius prope esse debet, isque usui praefectae cellae vinariae ad lagenas, crateras testaceas, vasaque eiusmodi vinaria et aquaria reponenda; aut, si fieri potest, ob eum ipsum usum chors parvula cum puteo.

De coquina.

Coquinae positio, ut maxime potest, triclinio prope sit, ut inde per fenestram, aut parvulo vestibulo interiecto, fercula lancesve exponantur monialibus in triclinio ministrantibus. Eius situs ample patere debet, camino, qui illius magnitudini pro ratione respondeat, extracto, clibano item

parvo, in quo esculenta coquantur.

Huic coquinariae structurae loca haec ad eiusdem usum adiuncta esse debent: cella, ubi cocti cibi dimensio fit; cella promptuaria penariae esculenti obsonii quotidiani; locus ad lances, ollas vasave escaria lavanda; et chors praeterea ab aliis separata cum puteo: unde si aqua tubulis ligneis ductilibus hauritur, adhiberi accommodare poterunt canales plumbei aut lignei, alteriusve generis, per quos, prout opus erit, aqua in locum lavationis et in coquinam ducatur.

Alia item chors extruetur ad gallinarii usum.

De loco lavationis manuum.

Locus vasis labrive aquarii, ad quem moniales, antequam mensae benedicant, manus abluturae conveniunt, a triclinio et ab atrio capituli non longe extrui debet, ea porro magnitudine, quae monialium numero respondeat.

Quo loco malluvium, vas scilicet aquarium, vel marmoreum, vel aeneum alteriusve generis, in pariete agglutinatum, totidem papillas habeat, quot eius longitudo requirit; subtus exaedificato praeterea sinu aquario concavo et acclivi, unde per foramina aqua, e malluvio effluens, alio derivetur.

De loco calefactionis.

Locus calefactionis, quem *hypocaustum* dicunt, caminata scilicet structura, ubi, igne succenso, moniales per hiemem ad calefaciendum conveniunt, exaedificari potest, non longe a triclinio et loco lavationis manuum; isque tantae magnitudinis esse debet, quanta numerum earum capiat.

Camini structilem quaquaversum late patentem habeat, aut parieti haerentem, aut in medio extractum, ut ab omni parte locus sit ad calescendum.

De loco laborum.

Loci laborum, quo ad opera manibus elaboranda moniales certis horis conveniunt, situs illustris esse debet, nec ab ulla parte subobscurus; ut undique lumen hauriatur, quod in laboribus conficiendis et in operibus vel contexendis, vel acu pingendis elaborandisve necessario requiritur. Sit item peramplus, et structura eiusmodi, qua locus luminosus reddatur.

De porticibus.

Porticus simplices sint, nempe e simplici columnarum aut pilastrarum ordine constructae, atque adeo structura omni humili potius quam magnifica et sumptuosa; ab omnique parte ductae, quadri formam praebeant.

Hae, ut aliae supra expositae aedificationes, tecto laqueato aliove ligneo opere constare possunt; at ob perpetuitatem, tum etiam ut periculum incendii cautius evitetur, opere fornicato potius fieri debent.

De cellis collocutionis.

Cella collocutionis, et interior et exterior, loco non semoto neque abdito, sed publico perspicuoque extrui debet, ac prope monasterii ostium auditorii.

Interioris cellae fenestrae lumen a monasterio intrinsecus excipiant; exterioris vero a parte quae extrinsecus est. Porro illa cautio adhibeatur, ut praeter unam pluresve fenestras, ad collocutionem accommodatas, in pariete inter utramque cellam interiecto nulla omnino alia insit.

De fenestris collocutionis.

Fenestra collocutionis bene munita sit opere clathrato ferreo duplici, unciarum circiter duodecim intervallo inter unum et alterum interiecto. Opus vero clathratum eiusmodi sit, ut spissi clathri, firmiter infixi, inter se singuli non amplius distent unciis tribus.

Instruatur praeterea lamina ferrea, quae latius paulo quam fenestra, undique patens, a parte monasterii intus parieti infixae firmoque bitumine agglutinata, clathrato operi interiori adhaerescat. Sit vero plena aliquot foraminibus magnitudine ciceris, iisdemque inter se distantibus spatio unciarum circiter trium. Habeat item fenestellulam in medio extractam, uncias sexdecim undique patentem; quae sera, vecte et clave claudatur.

Obducatur item fenestra intrinsecus tela nigri coloris, affixa instrumento telari, quod aperiri queat.

Quibus porro in monasteriis illud ordinis regulaeque institutum est, ut e fenestra collocutionis nullus monialium conspectus detur, in iis illa fenestra simplici tantum opere clathrato instructa et lamina ferrea obducta sit, quae nullam fenestellulam habeat, et telare eiusmodi, quod non aperiatur.

Ubi ob monialium multitudinem duabus tribusve aut pluribus ad collocutionem fenestris opus est, eas uno in loco cellave, si commodum est, intus extrui expedit ad rationem praescriptam: ita tamen, ut recta ordineque longe ductae, spatium inter se habeant quattuor vel quinque cubitorum. Distingui tamen ac separari illae poterunt pariete interiecto, si modo in eo fenestra aperturave sit, unde monialis, ad clathratam collocutionis fenestram colloquens, ab aliis, quae in ceteris deinceps fenestris colloquuntur, recte conspiciatur.

Nec vero rota ductilis in ullo collocutionis loco imponatur constituaturve, nisi in uno tantum, nempe in fenestra ad eam rotae collocutionem potissimum accommodata.

De ianuis.

Ianae duae tantum, ut par est, in monasterio struantur: una, quae auditorii dicitur, usui ad ingressus necessarios, altera ad iumenta, currus vehiculave agenda.

Illae prior loco non obscuro neque occulto, sed conspicuo omnibusque monasterii partibus commodo, fiat; nec vero ampie pateat; valvis bene firmis, duplici assere confectis, et vectibus pessulisve binis et clavibus, fabrili opere inter se differentibus, claudatur. In iis porro valvis ostiolum praeterea construatur, idemque firmissimis valvis, sera aut vecte, pessulo claveque duplici ac diversa munitum; ut ne ob rem minimam ianua grandior aperiatur patefiatve necesse sit.

In his valvis insit exigua fenestricula, vel orbicularis, vel quadrangula, vel alia quavis forma, nec amplius undique pateat quinque aut sex unciis. Muniatur lamina ferrea, minutis foratibus, grano

millii non maioribus, plena; intrinsecus praeterea obtegatur crassa tela aut tenui tabella, quae revolvi possit, cum foras prospectatur. Situs autem ianuae huius is esse debet, ut inde, cum fores aliquando aperiuntur, nullus monialibus prospectus in viam publicam esse possit, sed impediatur obstruaturve atrio aliquo interiecto; aut ianua a latere aliquo fiat, unde non recta eo spectetur, sed in aliquem vestibuli parietem proximum. Ianuae porro limen e marmore lapideve solido sit, atque eiusmodi, quod strictim illam attingat.

Antepagmenta item utrumque ianuae latus firmiter muniant, ab omni parte valvis arctissime cohaerescant.

Rimae praeterea tum ianuae, tum ostioli ita bene compactae commissaeve esse debent, ut nullum, ne tenuissimum quidem, conspiciam insit.

Huic ianuae proxima esse struive debet parvula cella, ubi ianitrices opus faciant indeque fores pulsantibus praesto sint, ut respondeant. Proxime item rota constituetur, quae ad eam ianiticum cellam aut ad locum proximum spectet.

Ianua altera vehicularis loco item conspicuo extruatur, tanta sane magnitudine, quanta usui esse potest ad vehicula, cisia, plaustrave agenda. Limine lapideo, ut supra, marmoratove constare debet, ut ne exiguae quidem rei exitus relinquatur. Nullum vero ostiolum plane habeat. Valvis duplicibus, vectibus firmissimis, claviumque duplicium, at opere fabrili distinctarum, firmitudine, ut altera, instructa sit. Praeterea opus valvarum duplicatura in uno pariete adhiberi potest, unum scilicet intrinsecus a parte monialium, alterum forinsecus a via publica,

Ianua haec ad eam monasterii partem struatur, ubi et lignile et cella carbonaria ad coquinae usura, et apotheca vinaria commode esse possit. Procul ab hac ianua quattuor aut quinque cubitis, intus in monasterio transenna ex asseribus querneis roboreisve, iis singulis spatio unciarum circiter trium inter se distantibus, aut ex alia firmissima materia, eodem intervallo, conficiatur: quae, usque ad ianuae culmen alte ducta, vectibus suis, sera et clavibus bene claudatur.

De rotis.

Rota, vel in ecclesia, vel prope ianuam, vel alio loco ad praescriptum constituta, aut aenea sit, aut lignea, ab omni parte laminis, quas *de tola* dicunt, diligenter vestita. Alte pateat cubitum et uncias octo; late cubitum item; at ab ore ne latius unciis sexdecim. Tota denique recte commissa apteque compacta sit, ut ne rimula quidem ab ulla omnino parte sit appareatve, unde foras spectetur.

Intrinsecus a parte monasterii unicum ferreum aut vectem parvulum firmiter infixum habeat, quo obfirmetur; ne forinsecus circumagi possit, nisi a monialibus, quae intus sunt, relaxetur.

Claudatur etiam ab interiori parte, firmis valvis, vecte, sera et clave.

De furno.

Furnus a loco cubiculari, quem dormitorium vocant, et vestiario, ut longissime pro situs ratione potest, extruatur, ne ullum incendii periculum inde creetur.

Huic prope struatur farinarium, loco vel superiori, vel inferiori, vel alio quovis commodiori; alter item locus, ubi incernicula, cribra, ceteraque instrumenta farinaria reponuntur, nisi farinarium eiusmodi sit, quod haec etiam commode capiat; tertius praeterea locus erit panifica, ubi panis scilicet fit et fermentatur: isque undique bene conclusus et constipatus. Huic panificii loco et puteus et parvulus furnus cum aheno coniuncti sint.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

In praefurnio foramen cubitale insit, per quod carbones candentes omnisque pruna fumaria in fossam subtus fornice substructam demittatur.

A parte superiore fumi parvulum vaporarium, vulgo *la stufetta*, extruatur, quod multiplici usui esse poterit.

Nec vero in exaedificatione fumi negligenda ratio est loci, ubi ligna arida aliaque materia commode esse possit, ad fumi calefaciendi usum.

De loco lavationis.

Locus lavationis viridario hortisque proximus esse debet ob id commodi, ut, quae lota madidae sunt, in iis loco aprico expandantur, solique exponantur. Si horti desunt, structura fiat, ad quam gradibus scalisque ascendatur, ubi a summo porticus pensiles sint, longiis perticisque rectis ac transversalibus distinctae: unde vestes, stragula, linteamina et alia lota id generis, quaecumque soli exposita, pendeant ut assiccescant. Haec porro structura loco aprico sit, non sublimis admodum, ut ne inde aliorum extra monasterii fines prospectus fiat. Si quando vero is lavationis locus, prae situs angustiis, extrui in plano monasterii non potest, subtus commode extruatur.

Porro lavationis locus amplius satis patere debet, pavimento etiam latericio aliave materia constratus; habeat puteum, unde tympano, quod rotae haustoriae genus *la tromba* dicunt, aqua hauriatur; habeat item labra aquaria lapidea, furnulos clibanosque cum ahenis. Huic loco substernatur fossa lacunave, profunde ampleque effossa, in quam aqua diffusa descendat.

Huic etiam coniuncta sit cella carbonaria, e qua carbones promantur ad athena calefacienda.

De tonstrina.

Lavacri loco prope esse convenit covriceum, nempe tonstrinam, ubi moniales capita lavent. Sit in tonstrina caminus, furnus exiguus, ahenum fumo impositum, ad lixivii conficiendi usum, et receptaculum aquae sordidae.

De loco cancellariae.

Cancellariae situs deligatur loco monasterii commodissimo et luminoso admodum: quo loco bene materiata cella exaedificetur, ubi praefectae monialium conveniant ad putandas subducendasque monasterii rationes.

Sit haec cella tabularum constructione undique cincta, sittybis, armariis ac forulis distincta: in quibus codices rationum monasterii, adversaria, volumina accepti et expensi, scripta, instrumenta actave publica, ad monasterii ius quovis modo pertinentia, accurate asservari possint; et arcae item nummariae aliaque praeterea id generis.

Binis clavibus, seris totidem, vectibus etiam binis, duplicibus quoque firmissimis foribus claudatur.

De promptuario.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

De cella penaria, ad esculenti quotidiani usum accommodata, diximus; sed habenda etiam ratio est promptuarii, loci scilicet, ubi frugum, leguminum, olei et aliarum rerum, quae ad annonaria cibaria pertinent, annona reconditur, indeque rursus, prout usu venit, promitur.

Promptuarium hoc extruatur loco semoto; opere tectorio gypsatove undique dense ita incrustetur, ut ne rima quidem usquam appareat, quo cautius rauribus soricibusque omnis foratus penitus praeclusus sit.

Habeat capsas, cistas, fiscinas et vasa quaeque repositoria, suis locis distincta.

Claudatur duplici sera claveque diverso opere confecta.

De officina aromataria.

Monasterii usui officina aromataria medicamentaria esse potest: in qua etsi non omne medicinae genus asservatur, ea tamen simplicia medicamenta, quae facile conficiuntur, quaeque ad subitanei morbi accessiones depellendas aut mitigandas valent, inesse debent.

Huius officinae medicamentariae situs procul sit aliquantulum ab ecclesia, a loco laborum, ab omni denique monasterii parte, quae strepitibus exposita esse non debet; cum haec ob herbarum contusionem, medicamentorum confectionem, multiplicem mortarii situm, frequentemque conversationem, ab illis vacua non sit.

Loco extruatur non aestuoso, sed subalgido potius. Distincta sit intus asseribus, parieti agglutinatis infixisque, certo aliquo spatio singulis inter se disiunctis, inter quos transversales tabulae aliquot, firmis fulcimentis subnixae, infigantur: in quibus tamquam certis repositoriis vasa quaeque aromataria ordine collocentur.

Huic officinae prope adiuncta sit parvula cella, ubi aquae distillatae et reliqua vascula unguentaria medicamentaria asserventur. Haec vero cella suppleat, si quando officina tabernave vasa haec non capit. Altera praeterea subfrigida itidem, ubi herbae vasaque ad distillandi usum reponuntur et carbonum aliquantulum. In una ex his cellis caminus struatur. Aquariolum item sit, unde aqua in suffossam lacunam deducatur.

Si praeterea cohortis cum puteo locus dari posset, multum afferret commoditatis; si minus, haec aromatariae officinae structura prope puteum fiat. Atque haec quidem de inferioribus monasterii partibus; nunc ad superiores transeamus.

De superioribus monasterii partibus, ac primum de atrio cubiculari, sive loco dormitionis.

Superiores monasterii partes initio commemoravimus: in iis potissimum cautio diligens certa que ratio habenda est atrii cubicularis, quod *dormitorium* dicunt. Primo igitur eius situs loco deligatur, qui non patiatu caeli gravitatem, sed ad eam partem vergat, ubi pro climatis ratione aer non adversus sit, non crassus, non concretus. Sit vero in primis nulli servituti expositus, ut aliunde introrsum prospectus detur, aut eius luminibus extrinsecus alia parietis aedificiive substructione officiatu; neque rursus inde aliorum prospiciatur.

Atrium cubiculare, prout structurae inferioris ratio fert monialiumque numerus postulat, triplex aut quadruplex erit, ita ut in omni claustrum parte unum sit: idque tanta latitudine et longitudine, quanta est aedificatio locorum inferiorum.

Ab unoquoque atrii capite fenestrae grandiores, unde lux hauriatur, struantur, a pavimento praealtae sex aut septem cubitis. Firmiter vero clathratae sint, et opere praeterea vitreo pellucido

obductae opertaeve: ita tamen ut superior earum pars ad aeris conclusi evaporationem aperiri aliquando possit. Sin autem ab atrii latere aliqua fenestricula etiam opus est, fiat ab ea parte tantum, quae in claustrum vergit.

Atrium unumquodque, in partes divisum, exiguis cellis distinguetur: quae singulae, quinque aut sex cubitis amplae, storeis dense contextis, aut telis tentoriolisve expansis separabuntur.

Quod si atria dormitionis communia, sicut ita fieri debere instituti antiqui ratio suadet, non fient, sed propriae cubicularis cellae separatim distincteque extruentur, eae inter se proximae coniunctaeque esse debebunt, et ordine ab utroque latere ductae, aditu medio interiecto, in quadrum, si fieri potest, desinent. Hae ne amplae sint, sed ab omni parte, cubitorum circiter septem magnitudine, parvulum lectulum capiant. Simplici humilique structura sint nullaque pictura. Fenestriculam unam tantum habeant singulae; ostiolum item, quod non sera aut vecte claudatur, sed pessulo, quod *alzapiede* dicunt, valvis ita affixo, ut forinsecus funiculo attracto facile aperiatur; caminum vero nullum omnino.

Si quando maiori aliquanto amplitudine eae cellae struendae erunt, cautio omnino adhibeatur, ut in iis spatium detur, quod lectulos tres saltem capiat, vel plures arbitrato superioris; duos autem dumtaxat nullo modo.

Cautio praeterea sit, ut fenestra nulla struatur, unde extra monasterii fines spectetur. Si quae vero aut in ulla cella, aut alio loco superiori fiat necesse est, e qua vel in hortos, vel in loca proxima prospectus sit, huius fenestrae artis clathra ferrea undique infigantur firmissime: quibus forinsecus spatio cubiti unius et dimidii opponatur transenna, e marmore aut e laminis ferreis confecta, foraminibusque uncialibus piena, et totam fenestram ab omni parte complectens, parieti suffixa cohaerescat. Nulla porro, ne exigua quidem fenestricula, neque in inferioribus, nec in superioribus monasterii partibus extruatur, unde in viam publicam prospectetur.

Atria denique dormitionis, sive communia, sive cellis propriis distincta, eam structuram habere debent, ut una scala tantum, aut duabus ad summum, eo ascendatur; sicque, illarum foribus aditibusque clausis, nullus alius praeterea aditus insit, per quem ad ipsa atria ingressus ascensusve fiat.

De latrinis.

His dormitionis locis, situ semoto, latrinae proximae ita construantur, ut certa sedilia habeant: quae singula, intermedio aliquo interiecto distincta, secessum exiguum praebeant, in quem monialis se coniciat, ne a ceteris conspiciatur. Totus vero is latrinarum locus, non modo conclusus, sed bene constipatus esse debet, ut neque conspectus existat, neque teter odor.

De loco scholae novitiarum.

Situ ab atriis cubicularibus separato et a monialium frequentia paululum semoto gyneceum novitiarum construat; locus scilicet scholae, ubi illae degant. Qui locus ampie patere debet, tura ad eam partem vergat, quae caeli salubritatem habeat; bene vero conclusus, latrinas suas habeat, et ceteras partes usui necessario accommodatae.

De vestiario.

Loco aprico extrui debet vestiarius commune, ab utroque latere fenestratum; in quo vestiario lanea vestimenta tantum servantur.

Undique cinctum sit armariis altitudine quinque aut sex eubitorum, ordine praeterea recteque distinctis: quae singula torulos suos habeant tantae longitudinis, quanta stata longitudo est vestitus monialis.

Pro vestiarii foribus porticus longe ducta et aperta sit: ubi forinsecus instrumentis ferreis parieti certo intervallo suffixis, collocatisque inter unum alterumque instrumentum longuriis perticisve transversalibus, vestimenta certo tempore inde pendeant atque excutiantur.

Huic vestiario cella item vestiaria iuncta esse debet, in qua vestes linteae omnisque lintea suppellex recondantur; si modo vestiarius supra demonstratum ea magnitudine non sit, quae capsas armariave suppellectilis lineae distincte capiat. At vero, ubi potest, potius esse debet ut haec a vestiario distincta sit.

Tertia praeterea cella vestiaria adiungi debet, suis itidem armariis undique instructa: ubi lodices, culcitrae, ceteraque id generis obstragula, ac vestes pelliceae, distincte distributeque reponantur. At cella haec non situ aprico, sed algido potius struenda est.

De granariis.

Granaria struantur loco ianuae proximo; eorum scalae situ conspicuo sint; fores bene firmae, duplici clave, sera et vecte singulae claudantur.

De valetudinario.

Expositis inferioribus et superioribus monasterii partibus, reliqua etiam loca et domicilia sunt, quae ab illis seiuncta aliquo modo esse debent. Ac primum quidem de valetudinario dicimus.

Porro valetudinarium, locus is scilicet, in quo valetudinariae aegritudineque affectae, vel convalescentes moniales curantur, extrui debet in situ non interiori monasterii, sed paululo remotiori, quam proxime ianuae auditorii, at loco in primis salubri.

Haec valetudinarii structura partes item habebit tum superiores, tum inferiores, triclinium videlicet longe patens cubitis circiter viginti, late pro ratione longitudinis; coquinam unam, cellam promptuariam unam, cellam lavationis unam, chortem cum suo puteo unam, lignile unum, porticum unam, cellas binas ternasve inferiores, quae mediocri magnitudine singulae tres lectos capiant, et caminum praeterea habeant, aut singulae aut binae. A superiori autem parte cellae cubiculares sint quattuor aut sex, moderata etiam amplitudine: eaeque item, ut supra, camino instructae sint, habeantque secessum latinarum, paulo supra descriptum.

Ubi praeterea ad valetudinarii huius usum locus parvulo viridario dari potest, bene consultum esset valetudinariae huic structurae; cuius totus ambitus, ostio tantum constans, foribus unis claudatur.

De loco educationis puellarum.

Quibus in monasterii puellas, in monialium disciplinam traditas, educari permissum est, ibi

certum iis domicilium construatur, ubi distincte a monialibus alantur; omniaque ab illis, praeter ecclesiam, separata habeant. Id sane domicilium partibus his constet: atriolo exiguo cum suo camino, cella penaria, chorte cum puteo et parva porticu, lignili et cubiculis inferioribus binis; a superiori parte, atrio dormitionis aut aliquot grandioribus, quae singula lectulos tres saltem quattuorve, aut plures, nec pauciores, capiant. Huius domicilii circuitus tantum foribus contineatur. Viridarii etiam locus, ubi esse potest, commodo erit.

De hortis viridariove monasterii.

Horti monialium ob multa violandae clausurae pericula non esse debent vasta amplitudine. Cum enim prae vastitate non facile possint parietibus cingi, id fit, ut in monasterii partes vulgo pateat et aditus et prospectus. Sint igitur spatio centum cubitorum aut paulo amplius ab omni parte. Undique parietibus cingantur crassitudine cubiti unius et unciarum octo; altitudine non minori sexdecim cubitis, eaque a superficie terrae ducta. Nec vero, etiam si horti circumcingi commode facileque possint, praescriptum cubitorum centum spatium eos excedere conveniens est, ut ne, cum prae magnitudine a monialibus conversisve, quae intra monasterii claustra degunt, coli conserive non queant, necesse sit, contra clausurae regulas, rusticos exterosque operarios ad eorum culturam consitionemve introduci.

Ne taleae, ne plantae aliae, ne vites, ne arbores cuiusvis generis, prope parietes conserantur intrinsecus, neque vero extrinsecus, nisi intervallo distantes cubitorum ad minimum sex. Neque in eorum fundo arbores grandiores serantur; sed arbusta humiliora eaque rariora. Nec lignorum strues in iis fiat, non paleae, non foeni acervus. Non praeterea tugurium ullum, non casa quaevis, vel humillima, struatur. Nec foenisecio pratove fundus eorum destinetur: sed perpetuo eiusmodi sit, in quo olera, herbae medicae et coquinariae, non voluptariae, serantur.

Si per hortos fossa canalibusve aquae deductio sit, cautio sit, ut ille aquaeductus firmissime operiatur aliquo lapideo caementitiove opere, ducto ab ore, quo aqua influit, longe cubitos circiter sex, et foris et intus dimensos. Os vero, per quod ab initio illius lapidei operis confluit aqua, et alterum, unde in illius fines effluit, cancellis ferreis utrinque muniatur. Itidemque fiat in extrema ea hortorum parte, unde foras erumpit.

Rursus idem aquaeductus sine ullis clathratis cancellis fieri poterit, si totus tanto spatio tegatur, quantus hortorum fundus est, per quem aqua fluit. Si quam autem deductionem inde fieri opus est, vel ad hortorum irrigationem vel ad lavationis usura, rivuli aliquot derivari per minuta foramina poterunt quo volunt, rursusque ad aquaeductum reduci.

De carcere et loco secessionis.

Monasteria, ut olim etiam habuerunt, carcerem firmum habere debent, in quem si quae monialis, aliquando a disciplina aberrans, flagitiose egerit, pro culpae gravitate detrudatur. Porro carcer a via publica et ab aedibus item viciniae procul erit, sed intima superioris monasterii parte, quae a monialium etiam frequentia et concursu remotior sit.

Bene munitus, bene materiatus, beneque fornicatus, fenestriculam cubitalem firmiter clathratam, alte a solo extractam habeat, unde parum luminis excipiatur; ostiolum item, binis munitum valvis, in quibus interioribus fenestellula minima insit, binisque seris ac binis vectibus clausum. Compedes etiam, ut in antiquis etiam regulis cautum est, habeat, et manicas ferreas,

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

quibus vinciantur, cum opus est, in carcerem coniectae. Nec vero in carcere caminus neque foramen aliud insit, nisi latrina, angustis tubulis substructa.

Non longe a carcere locus secessionis sit, isque et liberior et commodior quam structura carceris. Quo in loco moniales, a ceteris semotae, aliquando salutarem poenitentiam ob leviores culpas peragant.

De loco audiendae sacrae confessionis.

Atque hactenus quidem de monasterii partibus: nunc sequitur, ut dicamus de locis adiunctis. Est igitur primum habenda ratio loci, in quo moniales confitentur. Cuius loci situs paululo ab ecclesia remotior, cellam alteram, forinsecus iunctam, habere debet, ubi confessarius sacerdos earum confessiones audiat.

Locus porro interior, ubi moniales confitentur, a parte inferiori sit, ne scalae ascensu opus habeant, bene vero pavimentatus sit, aut opere fornicato subtus constet, ne humidus uliginosusve sit; ab omni item strepitu valde admodum semotus, atque adeo undique accommodatus, ut ne monialis confitendo audiri a quoquam alio, quam a confessario, possit. Ab omni denique parte spatium habeat cubitorum circiter sex aut septem.

Confessarii sacerdotis item cella, eodem modo et forma, extrinsecus iuncta struatur.

In pariete utriusque loci cellaeve communi fiat ad confessionis usura fenestricula altitudine cubitali ad summum; latitudine unciarum circiter sexdecim pro altitudinis ratione. Quae fenestricula et clathratis ferreis et lamina ferrea cum suis minutis foraminibus, et tela praeterea nigra affixa, bene munita, nullo modo aperiri possit.

Eodem in pariete rota inesse poterit, dimidio minuscula quam aliae praefinitae; haecque rota ad usura exponendi confessario, si quas res necessarias habet. Eademque rota firmiter beneque instructa extet, ut de aliis rotis demonstratum est.

De diversorio confessarii.

Exaedificetur praeterea diversorium, in situ intra ianuam exteriorem, viae publicae iunctam, et illam interiorem, qua ad claustra aditus fit, interiecto, cellis duabus, una inferiori, altera superiori, constans: quibus confessarius sacerdos uti possit, cum pernoctare necesse habet, ut moniali cuiquam, periculose aegrotanti, praesto sit sanctissimorum sacramentorum ministratione. Hoc diversorium et caminum et latrinam, et alia usui necessario accommodata habeat, at rotam nullam; nullamque fenestram omnino, unde vel aspectus, vel collocutio quovis unquam praetextu esse possit. Nec vero plures habeat cellas, praeter illas duas, ut omnis alia conversationis aut commercii occasio ab eo remota exclusave sit; neque denique ullum praeterea locum, vel exiguum. Ita enim omnino fiet, ut minor, aut nulla commoditas occasiove relinquatur in eo commorandi, nisi necessaria de causa. Quae ratio locum etiam habeat in diversorii sequentis aedificatione.

De diversorio exteriori famulorum et colonorum adventantium.

Diversorium in eodem intermedio situ, quod adventantibus colonis famulisve monialium usui sit, construatur. Quod diversorium cubacula bina trinave habeat, at nullam nec rotae neque

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

collocutionis fenestram. Neque ab re esset, ut id a monasterii aedificio disiunctum aliquo exiguo spacio sit, ut ne saltem tectis coniungatur.

De domicilio conversarum.

Domicilii, extra clausurae fines positi, in quo conversae non professae habitent, ea ratio in illius aedificatione haberi debet, ut scilicet intrinsecus a parte monialium claudatur aperiaturve. Id vero praestari poterit ratione infra demonstrata.

In illo ipso intermedio situ, extra clausurae fines, domicilium fiat, quod conversas tot capiat, quot ad monasterii usum opus esse verisimile est. Habeat haec domicilii habitatio singulas partes necessarias, locum dormitionis scilicet communem, coquinam, puteum, lignile, et alia item loca, usui necessario opportuna. Porro in huius domicilii extruptione haec cautio sit, ut ne in parietibus exterioribus, ad viam publicam spectantibus, fenestra ulla, ac ne foratus quidem exiguus conspiciendumve minimum fiat; ut deinde una tantum ianua constet, quae prope clausurae monasterii parietem, quicumque ille sit, extruatur.

Fiat in eo clausurae pariete foratus amplitudine unciarum circiter sex: per quem vectis ligneus eadem crassitudine tramissus, idemque in transversum actus, ac paululum in parietem, qui e regione est, iniectus, firmiter illius ianuae valvas occludat. In cuius vectis summa parte, quae a monialibus est, clavis seraque ita apte accommodata sit, ut intrinsecus moniales facile aperiant, rursusque claudant.

Si vero ea transversarii vectis ratione confieri non potest, ut ianua illa occludatur, hoc etiam fieri facile erit, ut vectis, non transversus, sed recta ad ianuam, quae e foratus regione est, ductus, a summa parte valvis innixus atque oppositus, firme occludat.

In hoc domicilio a latere monasterii fenestricula exigua, quae non amplius undique pateat quinque aut sex unciis, munita etiam lamina ferrea, plenaque minutis foraminibus, extruenda est, unde praefecta conservas evocet, ac spectet an domi sint cum ianua clausa est; tum illae, foras discessurae, benedictionem missionemque inde ab ea petant.

Cautiones quaedam in tota monasterii aedificatione.

Primo, in tota monasterii aedificatione diligens clausurae ratio habeatur, ut scilicet illius situs, quantuscumque est, omni ex parte idoneis beneque materiatis parietibus concludatur: quorum praeterea altitudo sit cubitorum ad minimum viginti quattuor, exceptis hortorum muris, quorum altitudinem supra demonstravimus; crassitudo cubitalis, ac paulo etiam maior, at minor certe nullo modo. Porro a parietibus exterioribus nullus insit caminus, in iis effossus: at eminens e superficieque intrinsecus extans non vetatur; nulla praeterea fenestra, non fenestricula, non conspiciendum, ac ne rimula quidem, unde etiam minutus prospectus sit.

In singulis monasterii partibus, ad communem usum extruendis, utpote refectorio, capituli atrio, valetudinario, dormitorio, calefactionis, lavationisque manuum, et laborum item loco, atque aliis id generis, tum in primis in ecclesiae interioris aedificatione, non negligenda, sed adhibenda ea cautio est, ut singula eiusmodi loca, ad quae moniales frequentes convenire solent, ampia structura sint, quae commode capiant non modo omnes, quae iam sunt, sed aliquanto plures, quas etiam deinceps in idem monasterium accipi pro facultatum eleemosynarumque ratione et accessione posse verisimile est.

Fondazione Memofonte onlus
Studio per l'elaborazione informatica delle fonti storico-artistiche

---

Illa porro etiam cautio vel maxima sit, ut ne in ulla colloquii exteriori cella, nec in ullo vel confessarii sacerdotis, vel colonorum famulorumve advenientium diversorio, neque in ulla alia quavis monasterii parte exteriori aedificatione extrinsecus facta, locus superior quisquam sit, ad quem monialibus aditus detur; nec rursus in ulla monasterii parte interiori locus item superior, quo aliis accessus ingressusve esse ullo modo possit.

Est illud praeterea cavendum, ut quicumque in monasterio sunt aditus, vestibula, angiportus, aliaque id generis, ne tenebricosa, ne subobscura sint, sed dilucida et illustria.

In omni denique, vel anguli, vel aditus, vel scalae, vel atrii monasterii capite, sacra aliqua imago, pie expressa, extet.

CAP. XXXIII.

CAUTIONES QUAE DAM DE OMNI ECCLESIASTICA AEDIFICATIONE

Haec de fabrica exteriori et interiori ecclesiae, de coemiteriis, de sacristia aliisque partibus aedificationi ecclesiasticae adiunctis, de ecclesiae simplicis et oratorii extruptione, ac rursus de ecclesiae monasteriique monialium structura, speciatim supra locis suis scripsimus. Illud vero generatim ad omnem ecclesiasticam aedificationem attinet, ut scilicet neque in ecclesiae, cappellae, altaris, partisve cuiusvis alterius, quae ipsius ecclesiae usum decoremve attingat, fabrica ornatuque nihil operis, qualequale sit, statuatur, fiat, inscribatur, effingatur exprimaturve, quod a christiana pietate et religione remotum, aut quod profanum, quod deforme, quod voluptarium, quod turpe vel obscenum sit; quodve popularem magnificentiam aut familiarum insignia ostentans, gentilicii operis speciem praebeat. Non vetatur tamen pro fabricae firmitudine, si ita architectonica ratio aliquando postulat, aliqua structura generis vel dorici, vel ionici, vel corinthii, vel alterius huiusmodi operis.

Id omne cum fabricae praefecti architectivae, antequam aedificationis initium fiat, consulto caveant, tum in primis curae episcopalis est videre, ne quid tale ab iis in opere ecclesiastico committatur.

Id denique in huiusce etiam libri conclusione ponimus, ut cum de dote vel ecclesiae, vel sacello, vel altari certa constituenda iure canonum cautum sit, Episcopus priusquam eiusmodi ecclesiasticae aedificationis aut foundationis facultatem det, eo de genere diligenter consultoque idonea sponsione publicisque tabulis caveat, ex eorundem canonum praescripto. Laus Deo.

FINIS LIBRI PRIORIS